श्री शिवाय नमः

पञ्चलक्षणीसर्वस्वे

पारिभाषिकपदार्थसङ्ग्रहप्रारम्भः

* अथ पर्याप्तिगर्भनिवेशप्रकारः *

साध्यतावच्छेदकतान्यूनवारकपर्याप्तिगर्भनिवेशप्रकारस्तु* साध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नत्वमिति वा साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक पर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिप्रतियोग्यवच्छेदकताकत्वमिति वा स्वावच्छेदकताप्रतियोगिकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तित्वमिति वा ग्राह्यः ॥

साध्यतावच्छेदकतातिरिक्तवारक पर्याप्तिगर्भनिवेशप्रकारस्तु* साध्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नत्वमिति वा साध्यतावच्छेदकताप्रतियोगिकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदक रूपावच्छिन्नानुयोगिताक स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकै पर्याप्तिप्रतियोग्यवच्छेदकताकत्वमिति वा स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छे

दकताप्रतियोगिकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तित्वमिति वा ग्राह्यः ॥

साध्यतावच्छेदकतान्यूनेतरवारक पर्याप्तिद्वयगर्भनिवेशप्रकारस्तु * साध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नत्वे सति साध्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नत्वमिति वा साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपावच्छिन्नानुयोगिताक स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक पर्याप्तप्रतियोग्यवच्छेदकताकत्वमिति वा स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक पर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तित्वमिति वा ग्राह्यः ॥ एवमेव हेतुतावच्छेदकत्वादिन्यूनेतरवारकपर्याप्तिगर्भनिवेशप्रकारोऽपि ग्राह्यः ॥

अथ साध्यतानिरूपितसंसर्गतावच्छेदकतान्यूनवारकपर्याप्तिगर्भनिवेशप्रकारस्तु * साध्यतानिरूपितसंसर्गतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसंसर्गताकत्वमिति वा साध्यतानिरूपितसंसर्गतावच्छेदकतात्वावच्छिन्न प्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपावच्छिन्नानुयोगिताक पर्याप्तिकावच्छेदकताकसंसर्गताकत्वमिति वा स्वनिरूपितसंसर्गतावच्छेदकताप्रतियोगिकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गतावच्छेदकतात्वावच्छिन्न प्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तित्वमिति वा ग्राह्यः ॥

साध्यतानिरूपितसंसर्गतावच्छेदक तेतरवारकपर्याप्तिगर्भनिवेशप्रकारस्तु * साध्यतानिरूपितसंसर्गतावच्छेदकातिरिक्त

धर्मानवच्छिन्नसंसर्गताकत्वमिति वा साध्यतानिरूपितसंसर्गतावच्छेदकताप्रतियोगिकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपावच्छिन्नानुयोगिताक स्वनिरूपितसंसर्गतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक पर्याप्तिप्रतियोग्यवच्छेदकताकसंसर्गताकत्वमिति वा स्वनिरूपितसंसर्गतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गतावच्छेदकताप्रतियोगिकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तित्वमिति वा ग्राह्यः ॥

साध्यतानिरूपितसंसर्गतावच्छेदकतान्यूनेतरवारकपर्याप्तिद्वयगर्भनिवेशप्रकारस्तु * साध्यतानिरूपितसंसर्गतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसंसर्गताकत्वे सति साध्यतानिरूपित संसर्गतावच्छेदकातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नसंसर्गताकत्वमिति वा साध्यतानिरूपितसंसर्गतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपावच्छिन्नानुयोगिताक स्वनिरूपितसंसर्गतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक पर्याप्तिप्रतियोग्यवच्छेदकताकसंसर्गताकत्वमिति वा स्वनिरूपितसंसर्गतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तित्वमिति वा ग्राह्यः । अत्र स्वपदानि स्थलभेदेनाधेयत्वप्रतियोगित्वादिपराणीति ज्ञेयम् । एवमेव हेतुतानिरूपितसंसर्गतावच्छेदकत्वादिन्यूनेतरवारकपर्याप्तिगर्भनिवेशप्रकारोऽपि ग्राह्यः । तथाच सम्बन्धावच्छिन्नास्वाधेयताप्रभृतिषु तत्तद्दोषवारणाय निरुक्तरीत्या सन्दर्भभेदेन पर्याप्तिगर्भनिवेशः कार्यः इति सिद्धम् ॥

* अथ भावरूपाभावनिरूपणम् *

घटाभावाभावो घटस्वरूपः, घटाभाववद्भेदोपि घटस्वरूपः, घटवद्भिन्नभेदो घटस्वरूपः, घटवद्भेदाभावो घटस्वरूपः, सम्मतय त्वात्। (घटध्वंसप्रागभावः घटप्रागभावध्वंसश्च घटस्वरूपएव) घटाभिन्नभेदो घटत्वरूपः, घटभेदाभावो घटत्वरूपः, धर्मिभेदधर्मात्यन्ताभावानामैक्यात्समनैयत्याच्च । घटावृत्तिर्नास्तीतिप्रतीतिसिद्धाभावो घटत्वरूपः, सच घटनिरूपितस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाभाववतः स्वरूपेण नास्तीत्याकारकप्रतीतिसिद्धाभाव एव। पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टघटाभावाभावोपि घटरूपएव, विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यत इति न्यायेन विशिष्टशुद्धयोरैक्यात्। जलादिवृत्तित्वविशिष्टो यः पटाभावादिः तदभावस्यापि घटे सत्वेन अभावप्रतियोगिकाभावस्य अधिकरणरूपत्वाङ्गीकर्तृमते सोपि घटरूपएव। घटाभावस्तद्ज्ञानरूपः तद्ज्ञानकालस्वरूपः तदधिकरणरूप इति च केचन मन्यन्ते, तन्मते ज्ञानकालातीन्द्रियाधिकरणानां चक्षुरादिग्रहणायोग्यतया घटाद्यभावस्यापि चक्षुराद्यग्राह्यत्वप्रसङ्गरूपा अतिप्रसक्तयो दुर्वाराः॥

* प्रकारविशेष्यनिर्णयः *

इदमादिसर्वनामपदाभिलापस्थले इदमादिपदार्थो विशेष्यं भवति, यथा अयंपुरुषः एषस्थाणुः असौराजा इत्यादाविदंपदार्थैतत्पदार्थादःपदार्थानां विशेष्यत्वं स्थाणुत्वादीनां प्रकारत्वं ज्ञेयम्। पृथक् प्रकारबोधकैपदानभिलापस्थलेऽयमित्यादाविदंपदार्थो विशेष्यं इदंत्वं प्रकारः। घट इति ज्ञाने घटो विशेष्यं घटत्वं

कारः। मतुपः इन्प्रत्ययस्य वा प्रकारबोधकपदेऽनुप्रवेशे तत्प्रत्ययप्रकृत्यर्थः प्रकारो भवति, यथा घटवद्भूतलं धनीपुरुषः इत्यादौ तत्प्रत्ययप्रकृत्यर्थयोः घटधनयोः प्रकारत्वं ग्राह्यम्। एवं विशिष्टपदस्य युक्तपदस्य अधिकरणादिपदानां वा प्रकारबोधनस्थले विद्यमानत्वे तत्पदपूर्ववर्तिपदार्थः प्रकार इति ग्राह्यम्, यथा घटविशिष्टं घटयुक्तं घटाधिकरणं भूतलमित्यादिषु तत्तत्पदपूर्ववर्तिघटपदार्थः प्रकारो भवति। पूर्वोक्तप्रत्ययद्वयस्य विशिष्टादिपदानां वा अनुपादाने तत्तत्पदप्रतिपाद्यतावच्छेदकधर्मः प्रकारो ग्राह्यः, यथा घटोऽनित्यः नीलोघट इत्यादौ अनित्यत्वनीलत्वयोस्तादृशयोः प्रकारत्वम्। एषा रीतिः भेदसम्बन्धेन वस्तुसाध्यकानुमितिस्थलेपि ग्राह्या, यथा पर्वतोवह्निमान् चैत्रोधनीत्यत्र वह्निधनयोः शब्दोऽनित्यः कार्यत्वादित्यादौ तादृशस्यानित्यत्वस्य च साध्यता ग्राह्या। अभेदसम्बन्धेन वस्तुसाध्यकानुमितिस्थले अयं गौः सास्नावत्त्वादित्यादौ कुत्रचिन्निरुक्तप्रत्ययाद्यभावेपि साध्यवाचकपदप्रतिपाद्यतावच्छेदकाश्रयो गौरेव साध्यतयाङ्गीक्रियते। किन्तु कम्बुग्रीवादिमत्त्वान् घटत्वादित्यादावभेदसम्बन्धेन वस्तुसाध्यकस्थलेपि पूर्वोक्तविधया कम्बुग्रीवादिमतएव साध्यत्वं ग्राह्यम्। शाब्दज्ञानस्थले तु पर्वतोवह्निमान् चैत्रोधनी घटविशिष्टं भूतलमित्यादौ निपातव्यतिरिक्तनामार्थयोरभेदसम्बन्धेनान्वय इति नियमानुसारेण वह्निमदभिन्नः पर्वतः धनस्वाम्यभिन्नश्चैत्रः घटविशिष्टाभिन्नंभूतलमिति तत्तद्विशिष्टानामेवाभेदसम्बन्धेन प्रकारत्वं सम्भवति। मतुबादिप्रत्ययानां विशिष्टादिपदानां च भेदसम्बन्धेन शाब्दबोधौपयिकाकांक्षोपयोगितावादिनये अनुमित्यादिस्थलेष्विव तत्तत्प्रत्ययादिपूर्वभाविनामेव प्रकारत्वं ग्रा

श्री [illegible] न्यायाचार्य,

ह्यम् । मतुबादिविरहस्थले नीलोघटः घटोऽनित्यइत्यादौ तु नी लाभिन्नोघटः अनित्याभिन्नोघट इत्यभेदसम्बन्धेन प्रकारबोधक पदप्रतिपाद्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्यैव प्रकारत्वं ग्राह्यम् ॥

* सदसद्धेतुनिरूपणम *

व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टत्वं सद्धेतूनां लक्षणम् । व्याप्तिपक्ष धर्मत्वोभयाभाववत्त्वमसद्धेतूनां लक्षणम्, व्याप्त्यभाववत्त्वमात्रो क्तौ ह्रदोवह्निमान्धूमादित्यत्र हेतावव्याप्तिः, पक्षधर्मत्वाभाववत्त्व मात्रोक्तौ पर्वतो धूमवान् वह्नेरित्यत्राव्याप्तिः, तदुभयाभावनिवे शे तु "एकसत्त्वे द्वयं नास्तीति प्रतीत्या निरुक्तस्थलद्वयेऽपि तदु भयाभावस्याक्षततया नाव्याप्तिः। नच उत्पत्तिकालावच्छिन्नघटो गन्धवान् पृथिवीत्वादित्यत्र हेतौ व्याप्तेः पक्षधर्मतायाश्च सत्त्वा दव्याप्तिरिति वाच्यम्, पक्षधर्मतायाः साध्याश्रयपक्षवृत्तित्वरू पत्वेन विवक्षितया दोषाभावात् । नच तथापि निरुक्तपृथिवीत्व हेतौ सद्धेतुलक्षणस्यातिव्याप्तिरिति वाच्यम्, तत्रापि पक्षधर्म तायाः साध्याश्रयपक्षवृत्तितारूपाया विवक्षितत्वात् । अथवा, सव्यभिचाराद्यन्यतमत्वस्य असद्धेतुलक्षणत्वेन तदभाववत्त्वस्य सद्धेतुलक्षणत्वेन च विलक्षणे निरुक्तपृथिवीत्वहेतोर्भाधितत्वेन नाव्याप्तिरतिव्याप्तिर्वा ॥

कृत्स्नन्यायशास्त्राध्ययनेन चिरकालाभ्यासेन समधिगम्याः अन्ये एयादृशाः वहवः पारिभाषिकपदार्थाः मदीयतर्कसङ्ग्रहसर्व स्वे पारिभाषिकपदार्थसङ्ग्रहे बहुधा दशोत्तरशताधिकपुटेषु निरू पिताः, व्युत्पित्सुभिस्ते तत्र द्रष्टव्याः ॥

इति श्रीमत् कुप्पंटुच्चपनामक श्रीरामशास्त्रिविरचिते पञ्चलक्षणीसर्वस्वे पारिभाषिकपदार्थसङ्ग्रहस्समाप्तः ॥

श्री शिवाय गुरवे नमः

पञ्चलक्षणीसर्वस्वम्

मथुरानाथीयपञ्चलक्षणीव्याख्यानरूपम्

समूलम्

श्लो० * वेमूर्युपाख्यरामब्रह्मसुधीन्द्रं गुरुं शिवं ध्यात्वा।
श्रीरामशास्त्रिणाद्य, क्रियतेऽसौ पञ्चलक्षणीव्याख्या॥

चिन्तामणिः

नन्वनुमितिहेतुव्याप्तिज्ञाने का व्याप्तिः, न तावदव्यभिचरितत्वम्, तद्धि न साध्याभाववदवृत्तित्वम्, साध्यवद्भिन्नसाध्याभाववदवृत्तित्वम्, साध्यवत्प्रतियोगिताकान्योन्याभावासामानाधिकरण्यम्, सकलसाध्याभाववन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वम्, साध्यवदन्यावृत्तित्वं वा, केवलान्वयिन्यभावात्॥

* * * * *

अथ (प्रत्यक्षमेकं चार्वाका इति प्रतीतिः) प्रत्यक्षप्रमाणमात्राङ्गीकर्तृभिः अनुमानत्वेन (परामर्शत्वेन) अनुमितित्वेन कार्यकारणभावमनङ्गीकर्तृभिश्चार्वाकैः अथानुमानं न प्रमाणम् प्रमितिकरणतावच्छेदकधर्मशून्यत्वादित्यनुमानेन अनुमानेऽप्रामाण्ये प्रसाधिते तन्निराकरणाय परामर्शत्वेनानुमितित्वेन कार्यकारणं

भावमङ्गीकुर्वद्भिः अनुमानेनैवानुमानेऽप्रामाण्यं साधयतश्चार्वाकानाक्षिपद्भिः नैयायिकैः अथ अनुमानं प्रमाणम् प्रमितिकरणतावच्छेदकधर्मवत्त्वात्, (प्रमितिकरणतावच्छेदकधर्मः परामर्शत्वं व्याप्तिज्ञानत्वं वा) इति प्रतिपक्षहेतौ प्रयुक्ते सति नैयायिकाभिमतमनुमानप्रमाणं निराकर्तुमशक्तैश्चार्वाकैः क्रियमाणामाशङ्कां समाधातुं स्वयमुपादत्ते मणिकारः * नन्वनुमितिहेतुव्याप्तिज्ञाने का व्याप्तिरिति * नतावदिति * तद्धीति * तदिति व्याप्तिपञ्चके सम्बध्यते। हि यस्मात्, व्याप्तिः तत् अव्यभिचरितत्वशब्दप्रतिपाद्या साध्याभाववदवृत्तित्वादिः न, अतः व्याप्तिः अव्यभिचरितत्वशब्दप्रतिपाद्या नेत्यन्वयः कार्यः। तथाच व्याप्तिः अव्यभिचरितत्वशब्दप्रतिपाद्यभिन्ना अव्यभिचरितत्वशब्दप्रतिपाद्यसाध्याभाववदवृत्तित्वभेदाव्यभिचरितत्वशब्दप्रतिपाद्यसाध्यवद्भिन्नसाध्याभाववदवृत्तित्वादिविशेषभेदकूटवत्त्वादित्यनुमानप्रकारो मूलाभिप्रेतः। (साध्याभाववद्वृत्तित्वादेः व्यभिचरितत्वरूपत्वेन) (व्यभिचारत्वेन) साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावादेः अव्यभिचरितत्व (व्यभिचाराभाव) शब्दप्रतिपाद्यत्वं सम्भवति)

नन्वत्र पक्षतावच्छेदकं व्याप्तित्वं साध्याभाववदवृत्तित्वत्वादिरूपम् हेतुव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यत्वरूपं वा, नाद्यः, तादृशधर्मावच्छिन्ने अव्यभिचरितत्वशब्दप्रतिपाद्यभेदाभावरूपसाध्याभावस्य सिद्धत्वेन बाधापत्तेः। न द्वितीयः, तद्धर्मावच्छिन्ने तादृशभेदस्य सिद्धत्वेन सिद्धसाधनदोषापत्तेः। ननु व्याप्तिपदप्रतिपाद्यत्वावच्छिन्नस्य पक्षत्वमङ्गीक्रियतइत्यपि न वाच्यम्, तत्र पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसाधने साध्याभाववदवृत्ति

त्वाद्यन्तर्भावेण पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन बाधनिश्चयस्य प्रतिबन्धकस्य सत्त्वेन निरुक्तानुमित्यनुपपत्तेः। पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यसाधने तु तत्र सामानाधिकरण्येन सिद्धेरपि प्रतिबन्धकत्वेन हेतुव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यरूपव्याप्त्यन्तर्भावेण साध्यनिश्चयसत्त्वेनैतदनुमितेरप्यनुपपत्तेः इति चेन्न. अनुमितिजनकतावच्छेदककिञ्चिद्धर्मावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानिरूपितप्रकारताविशिष्टस्य पक्षत्वमङ्गीक्रियते (अनुमितिजनकतावच्छेदकीभूता मुख्याविशेष्यता पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ना विशेष्यता, तन्निरूपिता प्रकारता हेतुनिष्ठा प्रकारता तन्निरूपिता प्रकारता व्याप्तित्वावच्छिन्ना प्रकारता, तद्विशिष्टा व्याप्तिः अनुमितिजनकज्ञानविषयीभूता व्याप्तिः भवति) तथाच साध्याभाववदवृत्तित्वं हेतुव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यं वा अनुमितिजनकज्ञानविषय इति संदेहस्यैव सत्त्वन तादृशप्रकारताविशिष्टे साध्यसंशयस्यैव सत्त्वेन पूर्वोक्तविकल्पसमापत्तद्बाधसिद्धसाधनयोः न प्रसक्तिः।

तथाच तादृशप्रकारताविशिष्टं अव्यभिचरितत्वशब्दप्रातिपाद्यभिन्नम् अव्यभिचरितत्वशब्दप्रतिपाद्यसाध्याभाववदवृत्तित्वादिविशेषभेदकूटवत्त्वादिति विशेषाभावकूटेन सामान्याभावस्साध्यते। पक्षे हेतुरस्तु साध्यं मास्त्वित्यप्रयोजकशङ्कायां प्रसक्तायां यो यदीयथावद्विशेषाभाववान् स तत्सामान्याभाववानिति सामान्यतोगृहीतव्याप्तिप्रतीतिसिद्धस्य व्याप्यव्यापकभावस्य भङ्गप्रसङ्गलक्षणस्तर्कः उपयुज्यते, नतु कार्यकारणभावभङ्गप्रसङ्गलक्षणस्तर्कः, अत्र सामान्याभावविशेषाभावानां नित्यत्वात्॥

ननु विशेषाभावकूटेन सामान्याभावसाधने विशेषाभावकूटरूप हेतुसिद्धिः प्रथममपेक्षितेत्यतस्तादृशविशेषाभावसाधकमनुमान मवतारयति * केवलान्वयिन्यभावादिति ।

अनुमानप्रकारश्च निरुक्ततादृशप्रकारताविशिष्टं अव्यभिचरितत्वशब्दप्रतिपाद्यसाध्याभाववदवृत्तित्वादिमञ्चकभिन्नम् (अत्र पूर्वपक्षीयव्याप्तिपञ्चकभेदः प्रत्येकं साधनीयः) केवलान्वयिनिरूपितवृत्तित्वाभावादिति * ननु केवलान्वयितद्भिन्नेषु हेतुषु तादृशप्रकारताविशिष्टसत्त्वस्य (अनुमितिजनकज्ञानविषयव्याप्तिसत्त्वस्य) अवश्यमुपपादनीयतया केवलान्वयिनिरूपितवृत्तित्वस्यैव तत्र सत्त्वेन हेत्वभाववत्पक्षरूपस्वरूपासिद्धिः, तादृशभेदाभाववरूपसाध्याभाववति निरुक्तपूर्वपक्षीयव्याप्तौ केवलान्वयिनिरूपितवृत्तित्वाभावरूपहेतोस्सत्त्वेन व्यभिचारश्चेतिचेन्न, केवलान्वयिनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य न स्वरूपसम्बन्धेन हेतुत्वम् किन्तु स्वाभाववत्त्वसम्बन्धेन तदङ्गीक्रियते, तादृशहेतोः साध्याभाववत्यां पूर्वपक्षीयव्याप्तौ स्वाभाववत्त्वसम्बन्धेनाभावान्नव्यभिचारः, तस्य स्वाभाववत्त्वसम्बन्धेनानुमितिजनकज्ञानविषयव्याप्तौ सत्त्वे न न स्वरूपासिद्धिः॥ अथवा, अव्यभिचरितत्वशब्दप्रतिपाद्यसाध्याभाववदवृत्तित्वादिकं पक्षीकृत्य तादृशप्रकारताविशिष्टभेदस्साधनीयः (पूर्वानुमानसाध्यभेदप्रतियोगिनं पक्षीकृत्य पूर्वानुमानपक्षभेदः साधनीयः) केवलान्वयिनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य स्वरूपसम्बन्धेनैव हेतुत्वमस्तु, पक्षीभूतपूर्वपक्षीयव्याप्तौ केवलान्वयिनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य स्वरूपसम्बन्धेन सत्त्वेन न स्वरूपासिद्धिः, साध्याभाववत्यामनुमितिजनकज्ञानविषयव्याप्तौ केवलान्वयिनिरूपितवृत्तित्वस्यैव सत्त्वेन न व्यभिचारः ।

इदं वाच्यम् ज्ञेयत्वादित्यत्र साध्याभावसाध्यवद्भेदयोरप्रसिद्धत्वेन तदन्यतरघटितानिरुक्तव्याप्तिपञ्चकस्य तत्राव्याप्तिः। अत्रापि हेतुव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यरूपासिद्धान्तव्याप्तेस्समन्वयो भवति, तथाहि, हेतुः ज्ञेयत्वम्, तदाधिकरणं घटादि, तद्वृत्तिः योऽत्यन्ताभावः, पटत्वाद्युभयदासीनाभावः, तत्प्रतियोगि पटत्वादिकम्, तदप्रतियोगि यत्साध्यं वाच्यत्वरूपं साध्यं, तदधिकरणं घटादि, तद्वृत्तित्वं ज्ञेयत्वरूपहेतौ वर्तते इति ॥

शुभम्

श्री मेधादक्षिणामूर्तये नमः

पञ्चलक्षणीसर्वस्वे

प्रथमलक्षणारम्भः

मधुरानाथीयपञ्चलक्षणीमूलारम्भः

मू * अनुमानप्रामाण्यं निरूप्य व्याप्तिस्वरूप निरूपणमारभते * नन्वित्यादिना * अनुमिति हेत्वित्यस्यानुमाननिष्ठप्रामाण्यानुमितिहेत्वित्यर्थः। व्याप्तिज्ञानइत्यत्र विषयत्वं सप्तम्यर्थः। तथा चानुमाननिष्ठप्रामाण्यानुमितिहेतुव्याप्तिज्ञानविषयीभूता व्याप्तिः केत्यर्थः। अनुमाननिष्ठप्रामाण्यानुमितिहेत्वित्यनेन व्याप्तेरनुमानप्रामाण्योपपादकत्वकथनात् अनुमानप्रामाण्यनिरूपणानन्तरं व्याप्तिस्वरूपनिरूपणं उपोद्घात एव सङ्गतिरिति सूचितम्। उपपादकत्वञ्चात्र ज्ञापकत्वम्॥ x

* अनुमाननिष्ठेति * अनुमाननिष्ठप्रामाण्यानुमितिः अनुमानं प्रमाणम् इति प्रमितिकरणतावच्छेदकधर्महेतुकानुमानोद्देश्यकप्रामाण्य (प्रमितिकरणत्व) विधेयकानुमितिः, तद्धेतुव्या

सिज्ञानं प्रामाण्यव्याप्यप्रमितिकरणतावच्छेदकधर्मवदनुमान मिति परामर्शात्मकं व्याप्तिज्ञानम्, तादृशव्याप्तिज्ञानविषयीभूता व्याप्तिः का जिज्ञासाविषयेत्यर्थः * उपोद्घात एवेति * स्वज्ञान जनकज्ञानविषयत्वमुपोद्घातसङ्गतिः। अत्र व्याप्तौ अनुमान प्रामाण्यसङ्गतिरुपपादनीया, तथाहि, अनुमानप्रामाण्याविषयकं यद्ज्ञानं अनुमानं प्रमाणमित्यनुमितिरूपं ज्ञानं, तज्जनकं ज्ञानं प्रामाण्यव्याप्यप्रमितिकरणतावच्छेदकधर्मवदनुमानमिति पराम र्शरूपं ज्ञानं, तद्विषयत्वं व्याप्तौ वर्तते इति (चिन्तां प्रकृतसिद्ध्य र्थामुपोद्घातं विदुर्बुधाः इत्युपोद्घातलक्षणम्) अतः यन्निरूपणान न्तरं यन्निरूप्यते तत्तन्निरूपितसङ्गतिमदिति न्यायानुसारेण प्रा माण्यनिरूपणानन्तरं व्याप्तिनिरूपणेन व्याप्तौ प्रामाण्यसङ्गति प्रदर्शनमुचितमिति भावः। सङ्गतित्वञ्च अनन्तराभिधानप्रयोज कजिज्ञासाजनकस्मरणप्रयोजकनिरूप्यनिष्ठसम्बन्धत्वम्, अत्र अ नन्तराभिधानं प्रामाण्यनिरूपणानन्तरं व्याप्तिनिरूपणम्, तत्प्र योजकीभूता या जिज्ञासा अनुमानप्रामाण्यनिरूपणानन्तरं व्या प्तिनिरूपणं भूयादिति जिज्ञासा, तज्जनकं यत् स्मरणं व्याप्तिस्म रणम्, तत्प्रयोजको निरूप्यनिष्ठो यस्सम्बन्धः उपोद्घातरूपस्स म्बन्धः, तत्त्वमुपोद्घाते वर्ततइति। अत्र प्रथमं प्रामाण्यनिष्ठोपो द्घातज्ञानं, तदन्वेकसम्बन्धिप्रामाण्यज्ञानम्, तदनु एकसम्बन्धि ज्ञानमपरसम्बन्धिस्मारकमितिन्यायेन अपरसम्बन्धिव्याप्तिविष यकं स्मरणम्, तदनु प्रामाण्यनिरूपणानन्तरं व्याप्तिनिरूपणं भू यादिति जिज्ञासा, तदनु (अनन्तराभिधानम्) व्याप्तिनिरूपण मिति क्रमो बोध्यः॥

२ * मू * केचित्तु अनुमितिपदमनुमितिनिष्ठेतरभेदानुमितिपरम्, तथाचानुमितिनिष्ठेतरभेदानुमितौ यो हेतुः प्रागुक्तव्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानजन्यज्ञानत्वादिरूपः, तद्घटकं यद्व्याप्तिज्ञानं, तदंशे विशेषणीभूता व्याप्तिः केत्यर्थः। घटकत्वार्थकसप्तमीतत्पुरुषसमासात्, तथाच प्रागुक्तानुमितिलक्षणोपोद्धातप्रसङ्ग सङ्गतिरनेन सूचितेत्याहुः॥ ४

केचित्त्विति * अयं भावः, अनुमितौ हेतुः अनुमितिहेतुः अनुमितिहेतौव्याप्तिज्ञानं अनुमितिहेतुव्याप्तिज्ञानम् इति तन्मे समासः। अनुमिताविस्यत्र सप्तम्या निरूपितत्वमर्थः, तस्यहे पदार्थैकदेशहेतुतायामन्वयः, हेतावित्यत्र सप्तम्या घटकत्वमर्थः व्याप्तिज्ञानइत्यत्र सप्तम्याः स्वांशे विशेषणत्वमर्थः। तथाचानुमितिनिष्ठेतरभेदानुमितिहेतुघटकव्याप्तिज्ञानांशे विशेषणीभूता व्याप्तिः जिज्ञासाविषयेत्यर्थः। अत्रानुमितिनिष्ठेतरभेदानुमितिः अनुमितिः इतरभिन्ना, व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानजन्यज्ञानत्वादिति हेतुजन्या अनुमित्युद्देश्यकेतरभेदविधेयकानुमितिः, तद्धेतु व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानजन्यज्ञानत्वरूपहेतुः (इदं ज्ञायमान लिङ्गस्यानुमितिकरणतावादिमते उपपद्यते, अन्यथाहेतुविषयक परामर्शस्यैवानुमितिहेतुत्वं सम्भवति, नतु तादृशज्ञानत्वस्येति भावः) तद्घटकत्वं, (तद्विषयताव्यापकविषयताकत्वम्) व्याप्तिज्ञाने सम्भवति * अनुमितिलक्षणोपोद्धात इति * अनुमितिलक्षणं व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानजन्यज्ञानत्वम्। तदुपोद्धातः व्याप्तौ

सम्भवति, तथाहि, स्वं निरुक्तज्ञानत्वम्, स्वज्ञानं अनुमितिः व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानजन्यज्ञानं इत्याकारकं ज्ञानं, तज्जनकं यद्ज्ञानं विशिष्टबुद्धिं प्रति विशेषणज्ञानस्य कारणत्वमुद्रया जनकं तद्घटकव्याप्तिज्ञानं, तद्विषयत्वं व्याप्तौवर्तते इति ॥

३ * मू * नतावदिति * तावद्वाक्यालङ्कारे। अव्यभिचरितत्वम् अव्यभिचरितत्वशब्दप्रतिपाद्यम्। हेतुमाह तद्धीति * हि यस्मात् तत् अव्यभिचरितत्वशब्दप्रतिपाद्यं नेति सर्वस्मिन्नेव लक्षणे सम्बध्यते। तथाच यतो व्याप्तिः साध्याभाववदवृत्तित्वादिरूपाव्यभिचरितत्वशब्दप्रतिपाद्यस्वरूपा न, अतोऽव्याभिचरितत्वशब्दप्रतिपाद्यस्वरूपा नेत्यर्थः पर्यवसितः। विशेषाभावकूटस्य सामान्याभावहेतुता प्रसिद्धैवेति विभावनीयम् ॥ ×

अत्रान्वयप्रकारः चिन्तामणिव्याख्यानावसरे प्रदर्शित इति नात्रोच्यते। सामान्याभावहेतुतापदस्य सामान्यावच्छिन्नविधेयकानुमितिजनकतावच्छेदकप्रकारताविशेषाश्रयत्वमित्यर्थो वक्तव्यः, अन्यथा अत्यन्ताभावरूपस्य भेदरूपस्य वा सामान्याभावस्य नित्यत्वेन विशेषाभावकूटे तद्धेतुताया अभावेनासङ्गत्यापत्तेः ॥

४ * मू * साध्याभाववदवृत्तित्वमिति * वृत्तं वृत्तिः, भावे निष्ठाप्रत्ययात्। वृत्तस्याभावोऽवृत्तम्, वृत्त्यभाव इति यावत्। साध्याभाववतोऽवृत्तं

3

साध्याभाववदवृत्तम्, साध्याभाववद्वृत्त्यभाव इति यावत्। तदत्रास्तीति साध्याभाववदवृत्ती, मत्वर्थीयेन्प्रत्ययात्। तस्य भावस्साध्याभाववदवृत्तित्वम्। तथाच साध्याभाववद्वृत्त्यभावत्वमिति फलितमिति प्राञ्चः॥ ४

वृत्तिः आधेयत्वम्। भावे भावार्थे। निष्ठाप्रत्ययात् अ॰ प्रत्ययादित्यर्थः। क्तक्तवतू निष्ठा इति स्मरणात्॥

५ * मू * तदसत्। न कर्मधारयान्मत्वर्थीयो बहुव्रीहिश्चेत्तदर्थप्रतिपत्तिकर इत्यनुशासनविरोधात्। तत्र कर्मधारयपदस्य बहुव्रीहीतरसमासपरत्वात्। तच्चागुणवत्त्वमिति गुणसाधर्म्यव्याख्यानावसरे गुणप्रकाशरहस्ये तद्दीधितिरहस्ये च स्फुटम्॥ अव्ययीभावसमासोत्तरपदार्थे न समं तत्समासानिविष्टपदार्थान्तरान्वयस्याव्युत्पन्नत्वाच्च। भूतलोपकुम्भं भूतलाघटमित्यादौ भूतलवृत्तिकुम्भसमीपभूतलवृत्तिघटात्यन्ताभावयोरप्रतीतेः॥ ५

न कर्मधारयादिति * मतुबादिप्रत्ययप्रतिपाद्याधिकरण॰ र्थबोधकबहुव्रीहिर्वर्तते यदि तदा कर्मधारयसमासात्परतो म॰ र्थीयो न कार्यं इत्यनुशासनार्थः। साध्याभाववतो न वृत्तिः (आ॰ धेयत्वम्) यत्र सः साध्याभाववदवृत्तिः इति बहुव्रीहिसमासे साध्याभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावाधिकरणबो॰

वेन साध्याभाववदवृत्तमत्रास्तीति साध्याभाववदवृत्तीति कर्मधारयोत्तरमत्वर्थीयकरणमसङ्गतमिति भावः। न कर्मधारयान्मत्वर्थीय इत्येतावन्मात्रोक्तौ रामकृष्णवत्पुरं राजपुरुषवत्पुरम् इत्यादिप्रयोगानुपपत्तिः, बहुव्रीहीतरसमासात्परत एव मतुपो निषिद्धत्वेन द्वन्द्वाद्युत्तरं तन्निषेधप्रसङ्गात् (यद्यपि व्यधिकरणबहुव्रीहिसमासाङ्गीकारे राज्ञः पुरुषो यस्मिन् तदिति रीत्याबहुव्रीहिसमासकरणे तत्रापि मतुपोऽनुपपत्तिः, तथापि तत्र व्यधिकरणबहुव्रीहेरनङ्गीकारेण राजपुरुषवत्पुरमिति तत्रोदाहरणं प्रदर्शितम्) बहुव्रीहिश्चेत्तदर्थप्रतिपत्तिकर इति निवेशे तु तदर्थबोधकबहुव्रीहेरत्राभावान्नापत्तिः।

कर्मधारयपदस्य यथाश्रुतकर्मधारयसमासार्थकत्वस्वीकारे नीलघटवद्भूतलमित्यादिमतुबाद्यन्तकर्मधारयप्रयोगाणामेवासाधुत्वमुपवर्णितं स्यात् नतु मत्वर्थीयान्तसमासान्तराणाम्. इदानीं कर्मधारयोत्तरमतुपएव निषिद्धत्वात्। अतः कर्मधारयपदस्य बहुव्रीहीतरसमासपरत्वमावश्यकम् अत्र कर्मधारयपदस्य बहुव्रीहीतरसमासार्थकत्वानङ्गीकारे (समाससामान्यपरत्वे) पीताम्बरवद्वैकुण्ठमित्यादिप्रयोगानुपपत्तिः, अत्र बहुव्रीहिसमासात्परतो मतुपस्सत्त्वात्। तत्परत्वाङ्गीकारे बहुव्रीहीतरसमासात्परतएव मतुपो निषिद्धत्वेन बहुव्रीह्युत्तरं मतुपस्सत्वेप्यनुपपत्त्यभावात्। ननु तदर्थप्रतिपत्तिकरो बहुव्रीहिश्चेत्समासात्परतो मत्वर्थीयो न कार्य इत्युक्त्यैव पीताम्बरवद्वैकुण्ठमित्यादौ पीताम्बराश्रयविष्णवधिकरणबोधकबहुव्रीहेरभावेनैव निरुक्तापत्तिवारणसम्भवेन कर्मधारयपदस्य बहुव्रीहीतरसमासपरत्वमनावश्यकमि

तिचेन्न, (सौन्दर्यविशिष्टशुक्लरूपाधिकरणाधिकरणबोधेच्छयोच्च रितस्य सुन्दरशुक्लवान् पट इति मत्वर्थीयघटितवाक्यस्य असाधु त्वापत्तेः (अत्र सुन्दरः शुक्लः शुक्लरूपं यत्र तत् सुन्दरशुक्लं, सौ न्दर्यविशिष्टशुक्लरूपाधिकरणम्, तदत्रास्तीति सुन्दरशुक्लवान् इति समासः) सुन्दरशुक्लइति मत्वर्थीयरहितवाक्येनैव तादृशार्थला भात (अत्र सुन्दरः शुक्लः शुक्लरूपं यत्र सः सुन्दरशुक्ल इतिप्रथमं बहुव्रीहिः, एतावता सौन्दर्यविशिष्टशुक्लरूपाधिकरणबोधो भव ति, तदनु सुन्दरः शुक्लः शुक्लरूपविशिष्टः यत्रेति मतुवर्थप्रतिपत्ति करद्वितीयबहुव्रीहिणा सौन्दर्यं शुक्लरूपेऽन्वेत्विति विवक्षासहिते न सौन्दर्यविशिष्टशुक्लरूपाधिकरणाधिकरणविषयकबोधोऽङ्गीक र्तव्य इति । नच सकृदुच्चरितश्शब्दस्सकृदेवार्थं गमयतीति न्या यानुसारेण अत्र विद्यमानस्य शुक्लपदस्य शुक्लरूपार्थकत्वं शुक्लरू विशिष्टार्थकत्वञ्चानुपपन्नमिति नैतत्समाधानं साधीय इति वा च्यम्)

अत्र समासत्वं नानुगतं, किन्तु कर्मधारयादिषट्कान्यतम त्वरूपं तल्लक्षणम्, तथाच अत्र बहुव्रीहीतरपदाभावे बहुव्रीहि साधारणकर्मधारयादिषट्कान्यतमत्वस्य तदनुशासनबोधितत्वे नाङ्गीकर्तव्यतया गौरवं प्रसज्येत, बहुव्रीहीतरपदप्रवेशने तु ब हुव्रीहिव्यावृत्तकर्मधारयादिपञ्चकान्यतमत्वस्यैव अनुशासनबोधि ततया लाघवसम्भवेन बहुव्रीहीतरपदस्यावश्यकत्वात् । नच कर्म धारयत्वादिविशेषधर्माणामखण्डोपाधित्वाङ्गीकारेणानुगत्याङ्गी कारे तुल्ययुक्त्या समासत्वस्याप्यनुगत्यस्याक्षततया (कर्मधा रयादिषट्कान्यतमत्वरूपत्वस्याभावेन) अत्रापि गौरवाभावेन नै तदपि समाधानं साधीय इति वाच्यम्, कर्मधारयपदस्य बहुव्रीहि

तत्समासार्थकत्वाङ्गीकारे तदर्थप्रतिपत्तिकर इति वाक्यस्य तदर्थप्रतिपत्तिकर इति वाक्यसत्त्वे कर्मधारयपदस्य बहुव्रीहीतरसमासार्थकत्वस्यत्रानर्थक्यस्येष्टत्वात्। तथाच यादृशसमासोत्तरमत्वर्थीयप्रत्ययार्थो बहुव्रीहिणा प्रतिपाद्यते तादृशसमासत्वं बहुव्रीहीतरसमासस्यैवेत्यावेदयितुमेव बहुव्रीहीतरपदस्योपात्तत्वामिति ज्ञेयम् ॥

गुणसाधर्म्यव्याख्यानावसरइति * गुणानामभावोऽगुणम्, अगुणमत्रास्तीत्यगुणवान्, अगुणवतो भावोऽगुणवत्त्वम् इति विग्रहप्रकल्पनेन अगुणवत्त्वं गुणसाधर्म्यमिति प्रथममभिहितम्, अत्र च नकर्मधारयादित्यनुशासनविरोधः, तादृशानुशासनस्यानित्यत्वमतेऽपि निरुक्तरीत्या विग्रहकरणे गुणसामान्याभाववत्त्वस्यैव लाभात् तस्य च द्रव्ये उत्पत्तिकालावच्छेदेन सत्त्वादतिव्याप्तिरिति च समालोच्य तदनु गुणा अत्र सन्तीति गुणवन्तः, न गुणवन्तोऽगुणवन्तः, तेषां भावोऽगुणवत्त्वमिति रीत्या विग्रहकरणे गुणवद्भिन्नत्वरूपार्थलाभो भवति, तथाच कर्मधारयोत्तरं मतुपोऽप्रविष्टत्वान्नानुशासनविरोधः। नवा भेदस्य व्याप्यवृत्तितया गुणवद्भिन्नत्वस्य द्रव्ये विरहदतिव्याप्तिरित्यभिहितमगुणवत्त्वं गुणसाधर्म्यतया गुणप्रकाशरहस्यतद्दीधितिरहस्ययोरिति भावः॥ कृष्णस्सर्पो यत्रेति मतुबर्थबोधकस्य बहुव्रीहेस्सत्त्वेपि कृष्णसर्पवद्वल्मीकमिति भाष्यप्रयोगानुसारेण नकर्मधारयादिति शास्त्रस्यानित्यत्वमित्यभिप्रायेण साध्याभाववद्वृत्तमत्रास्तीति साध्याभाववद्वृत्तीति मत्वर्थीयादरे दोषान्तरमाह * अव्ययीभावेति * अत्र वृत्तस्याभावोऽवृत्तमित्यव्ययीभावसमासोत्तरवृत्तपदार्थेनाधेयत्वेन समं तत्समासानिविष्टपदान्तरसाध्याभाववत्पदार्थस्य निरूपित

त्वसम्बन्धेन तत्पदान्तषष्ठ्यर्थस्य निरूपितत्वस्य स्वरूपसम्बन्धेन वा ऽन्वयस्य निषिद्धत्वेन तादृशसमासविधानमनुपपन्नमिति भावः ॥

भूतलोपकुम्भमिति * अव्ययीभावेति नियमानङ्गीकारे (तत्समासानिविष्टपदार्थान्तरस्य अव्ययीभावघटकोत्तरपदार्थेनाप्यन्वयस्वीकारे) भूतलोपकुम्भं भूतलाघटमित्यादौ भूतलवृत्तिर्यः कुम्भः तत्समीपस्य बोधः भूतलवृत्तियों घटः तदत्यन्ताभावस्य च बोधस्स्यात् (वस्तुतस्तुभूतलोपकुम्भमित्यत्र भूतलवृत्तित्वस्य उपकुम्भमित्यव्ययीभावसमासघटकपूर्वपदार्थे कुम्भसामीप्येऽन्वयः, भूतलाघटमित्यत्र भूतलवृत्तित्वस्य अघटमित्यव्ययीभावसमासघटकपूर्वपदार्थे घटाभावेचान्वयोऽभिमतः) (कुम्भस्य समीपे उपकुम्भम्, घटस्याभावोऽघटमिति समासः) अव्ययीभावसमासघटकपूर्वपदार्थेन समं पदार्थान्तरान्वयस्याभिमततया उत्तरपदंनिविष्टम्। उपकुम्भमित्यत्र कुम्भपदार्थस्य तत्समासघटकपूर्वस्थितोपपदार्थसामीप्येऽन्वयाङ्गीकारेण तत्समासानिविष्टपदं निवंशितम् (अव्ययीभावसमासघटकोत्तरपदार्थनिष्ठविषयतात्वं यत्र यत्र तत्त्व तत्त्व तत्समासानिविष्टपदार्थान्तरनिष्ठविषयता निरूपितत्वाभाव इति नियमोऽनेन वाक्येन बोध्यते ॥

६ * मू * एतेन वृत्तेरभावोऽवृत्तीत्यव्ययीभावसमासादुत्तरं साध्याभाववतोऽवृत्ति यत्त्वेति बहुव्रीहिरित्यपि प्रत्युक्तम्, वृत्तौ साध्याभाववतोऽनन्वयापत्तेः। अव्ययीभावसमासस्याप्यव्य

यतया तेन समं समासान्तरासम्भवाच्च । निरु
पाध्यादिरूपाव्ययविशेषाणामेव समस्यमानत्वे
न परिगणितत्वात् ॥ ×

अव्ययेन समं समासासम्भवे निष्प्रत्यूहम् उपकुम्भम् अ
धिगृहम् इत्यादिषु निरुपाद्यव्ययानां समासघटकत्वमनुपपन्नमि
त्यत आह ' निरुपाधीति ' तेषां निरुपाध्यादीनां कतिपयाव्यया
नां परिगणितत्वेन न तैस्समं समासानुपपत्तिरिति भावः ॥

७ * मू * वस्तुतस्तु, साध्याभाववतो न वृ
त्तिर्यत्रेति त्रिपदव्यधिकरणबहुव्रीह्युत्तरं त्वप्रत्य
यः। साध्याभाववत इत्यत्र निरूपितत्वं षष्ठ्यर्थः।
अन्वयश्चास्यवृत्तौ । तथाच साध्याभावाधिकर
णनिरूपितवृत्त्यभाववत्त्वमव्यभिचरितत्व मिति
फलितम् । नच व्यधिकरणबहुव्रीहिः न सर्वत्र
साधुरिति वाच्यम्, अयं हेतुस्साध्याभाववद
वृत्तिरित्यादौ व्यधिकरणबहुव्रीहिं विना गत्य
न्तराभावेन अत्रापि व्यधिकरणबहुव्रीहेस्साधु
त्वात् ॥ ×

अत्र शाब्दबोधप्रकार इत्थम्, साध्याभाववतः न वृत्तिः यत्र
सः साध्याभाववदवृत्तिः, साध्याभाववत इत्यत्र षष्ठ्याः निरूपित
त्वम्, वृत्तिः आधेयत्वम्, तादृशनिरूपितत्वस्य स्वरूपसम्बन्धेन
वृत्तावन्वयः । तादृशवृत्तित्वस्य प्रतियोगितानिरूपकत्वसम्बन्धेन
नञर्थीभूताभावेऽन्वयः । यत्रेत्यत्र त्रल् प्रत्ययस्याधेयत्वमर्थः ।

यत्पदार्थस्य निरूपितत्वसम्बन्धेनाधेयतायामन्वयः। तथाच त तन्निरूपितवृत्तितावान् साध्याभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभाव इति विग्रहवाक्यजनितो बोधः। "विग्रहवाक्याद्यादृशविशेष्य विशेषणभावापन्नबोधो जायते समासवाक्यात्तद्विपरीतबोधो जायते, इति नियमानुसारेण साध्याभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावाधिकरणमितिबोधः समासवाक्यतो भवति। तदनु भा वार्थकत्वप्रत्ययसंयोजने साध्याभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभा वाधिकरणत्वमित्यर्थो लभ्यते। तादृशाभाववंत्त्वस्य प्रकृत्यर्थे प्र कारीभूतधर्मो भावप्रत्ययार्थः, इति न्यायेन तादृशाभावरूपत्वे साध्याभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावो व्याप्तिरिति फलितम् पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यत्र धूमरूपहेतौ लक्षणसमन्वयः क्रियते। तथाहि, साध्यः वह्निः, तदभावः वह्न्यभावः, तदधिकरणं ह्रदादि तन्निरूपिता वृत्तिता मीनशैवालादिनिष्ठा वृत्तिता, तादृशवृत्तित्वा भावो धूमरूपहेतौ वर्तत इति। धूमवान् वह्नेरित्यत्र व्यभिचारि हेतौ वह्निस्वरूपे नातिव्याप्तिः, तथाहि, साध्यः धूमः, तदभावो धूमाभावः, तदधिकरणं अयोगोलकम्, तन्निरूपितवृत्तित्वमेव वह्नौ वर्तते, वृत्तित्वाभावो वह्नौ नास्तीति॥

ननु साध्याभाववदवृत्तिरित्यत्रैव साध्याभाववदित्यत्रापि साध्यस्याभावो यस्मिन् स इति व्यधिकरणबहुव्रीहिणैव साध्याभावाधिकरणबोधस्य सम्भवेन "नकर्मधारयान्मत्वर्थीयइति, नियमानुसारेण मत्वर्थीयकरणमसङ्गतमिति वाच्यम्, साध्याभाववदित्यत्र मतुपः न केवलाधिकरणार्थकत्वम्, किन्तु प्रशस्ताधिकरणार्थकत्वमङ्गीक्रियते, तत्रात्र प्राशस्त्यं साध्यतावच्छेदकाति

रिक्तधर्मानवच्छिन्नसाध्यताऽवच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाश्रयत्वरूपम्, तथाचात्र निरुक्तप्राशस्त्यरूपमत्वर्थीयार्थबोधकत्वस्य बहुव्रीहावभावेन अत्रत्यमतुपस्तादृशार्थकत्वेनानुपपत्त्यभावात्। नचात्र बहुव्रीहेरपि निरुक्तप्रशस्ताधिकरणबोधकत्वं सम्भवतीति मतुपः (नैरर्थक्यं) असाधुत्वं तदवस्थमेवेति वाच्यम्, एकघटवत्यपि भूतले घटाभाववद्भूतलमिति प्रतीत्यनुरोधेन अभावपदसमभिव्याहारस्थले उभयाभावादिसाधारणप्रतियोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नबोधपत्वाङ्गीकर्तव्यः, नतुप्रतियोगितावच्छेदकातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नबोधोऽभावपदसमभिव्याहारस्थले ऽङ्गीक्रियते, तथाचात्र बहुव्रीहिसमासादरे तादृशप्रशस्ताधिकरणबोधकत्वासम्भवेन प्राशस्त्यार्थे मतुबादरणस्य युक्तत्वात्।

नच तर्हि उत्तरत्रापि साध्याभाववतः न वृत्तिः यत्रेति बहुव्रीह्यादरणमयुक्तम्, मत्वर्थीयप्रतिपाद्यतादृशवृत्तितात्त्वातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाश्रयत्वरूपप्राशस्त्यविशिष्टाधिकरणबोधकत्वस्यतत्त्रापिबहुव्रीहावभावादिति वाच्यम्, एकघटवति भूतले घटाभावप्रतीतिसत्त्वेपि तादृशभूतले न घट इति प्रतीत्यभावानुरोधेन सप्तम्यन्तानुयोगिवाचकपदसमभिव्याहृतनञः सामान्याभावार्थकत्वस्यावश्यमभ्युपेयतया साध्याभाववतः न वृत्तिः यत्रेत्यत्रापि बहुव्रीहेः नञ्समभिव्याहारबलेन तादृशप्रशस्ताभावाधिकरणबोधकत्वस्याक्षतत्वेनानुपपत्त्यभावात् (विशेषणविशेष्यवाचकपदयोः समानविभक्तिकत्वे समानाधिकरणबहुव्रीहिः, तदभावे व्यधिकरणबहुव्रीहिरिति व्यवस्था ग्राह्या)

5

८ * मू * साध्याभावाधिकरणवृत्तित्वाभाव श्च तादृशवृत्तित्वसामान्याभावो वक्तव्यः, तेन धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमाभाववज्जलह्रदादिवृत्त्यभावस्य धूमाभाववद्वृत्तित्वजलत्वोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य च वह्नौ सत्त्वेऽपि नातिव्याप्तिः। साध्याभाववद्वृत्तिश्च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन विवक्षणीया, तेन वह्न्यभाववति धूमावयवे जलह्रदादौ समवायकालिकविशेषणतादिना धूमस्य वृत्तावपि न क्षतिः॥

वृत्तित्वसामान्याभावइति * अयं भावः, साध्याभावाधिकरणपदेन ह्रदाद्युपग्रहे तन्निरूपितवृत्तित्वाभावमादाय पर्वतो धूमवान् वह्नेरित्यत्र वह्निरूपहेतावतिव्याप्तिः, अतस्तादृशदोषवारणाय तादृशवृत्तित्वसामान्याभावो निवेश्यः। नच साध्याभावनिष्ठावच्छेदकताका अधिकरणत्वनिष्ठावच्छेदकताका याऽधिकरणनिष्ठावच्छेदकता, तन्निरूपिका वृत्तितात्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिका या वृत्तित्वनिष्ठा प्रतियोगिता, तन्निरूपकाभावस्य लक्षणत्वस्वीकारेणैव साध्याभावनिष्ठावच्छेदकताकत्वाधिकरणत्वनिष्ठावच्छेदकताकत्वयोः ह्रदरूपाधिकरणनिष्ठावच्छेदकतायामभावेन ह्रदनिरूपितवृत्तित्वाभावमादायातिव्याप्तिवारणसम्भवे कृतं वृत्तित्वसामान्याभावनिवेशेनेति वाच्यम्, (अयं न्यूनवारकपर्याप्तिनिवेशप्रकारः) निरुक्तस्थलएव धूमाभावाधिकरणह्रदनिरूपितवृत्तित्वाभावमादायातिव्याप्तेरसम्भवात्॥

ननु साध्याभावनिष्ठावच्छेदकताभिन्ना अधिकरणत्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्ना याऽवच्छेदकता तदनिरूपिका याऽधिकरणनिष्ठावच्छेदकता, तन्निरूपिका या वृत्तित्वनिष्ठा प्रतियोगिता तान्निरूपकाभावो व्याप्तिः, तथाच परम्परया निरुक्ताभावप्रतियोगितानिरूपितह्रदनिष्ठावच्छेदकतायाः साध्याभावनिष्ठावच्छेदकताभिन्नाधिकरणत्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नह्रदत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वेन तदनिरूपकत्वस्य तत्राभावेनैवातिव्याप्तिवारणात् निरुक्ताधिकरणनिष्ठावच्छेदकताभिन्नवृत्तितात्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकत्वानिरूपकवृत्तित्वनिष्ठप्रतियोगिताकाभावार्थक तादृशवृत्तित्वसामान्याभावपर्यन्तनिवेशो व्यर्थ इत्यत आह * धूमाभाववद्वृत्तित्वजलत्वोभयेति * धूमवान् वह्नेरित्यत्र वह्निरूपहेतौ धूमाभाववद्वृत्तित्वस्य सत्त्वेपि जलत्वस्याभावेन एकसत्त्वे द्वयं नास्तीति प्रतीत्या तादृशवृत्तित्वजलत्वोभयाभावस्य सत्त्वादतिव्याप्तिरिति भावः। तादृशवृत्तित्वसामान्याभावनिवेशेतु तादृशवृत्तितात्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्ना अधिकरणनिष्ठावच्छेदकताभिन्ना याऽवच्छेदकता तदनिरूपिका या प्रतियोगिता तन्निरूपकाभावो व्याप्तिरिति फलितम्, अत्रोभयाभावीयप्रतियोगितायाः तादृशावच्छेदकताद्वयभिन्नोभयत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वेन तदनिरूपकत्वस्य तादृशप्रतियोगितायामभावेन न तादृशाभावमादायातिव्याप्तिः ॥

(तथाच साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वनिष्ठावच्छेदकताकासाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिष्ठावच्छेदकताका प्रतियोगितात्वनिष्ठावच्छेदकताका या प्रतियोगित्वनिष्ठावच्छेदकता, तन्निरूपिका अभावत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिका या अभावनिष्ठा

वच्छेदकता, तन्निरूपिका अधिकरणत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपि का याऽधिकरणनिष्ठावच्छेदकता, तन्निरूपिका वृत्तितात्वनिष्ठा वच्छेदकतानिरूपिका या वृत्तित्वनिष्ठाप्रतियोगिता, तन्निरूपका भावो व्याप्तिः। अयं केवलन्यूनवारकपर्याप्तिघटितनिवेशप्रकारः॥ साध्यतावच्छेदकधर्मसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिष्ठाऽवच्छेदकताभिन्ना प्रतियोगितात्वनिष्ठाऽवच्छेदकताभिन्ना याऽवच्छेदकता तदनिरू पिका या प्रतियोगित्वनिष्ठावच्छेदकता, तद्भिन्ना अभावत्वनिष्ठा वच्छेदकताभिन्ना याऽवच्छेदकता तदनिरूपिका याऽभावनिष्ठा ऽवच्छेदकता, तद्भिन्ना अधिकरणत्वनिष्ठाऽवच्छेदकताभिन्ना या ऽवच्छेदकता तदनिरूपिका याऽधिकरणनिष्ठाऽवच्छेदकता, त द्भिन्ना वृत्तितात्वनिष्ठाऽवच्छेदकताभिन्ना याऽवच्छेदकता तदनि रूपिका या वृत्तित्वनिष्ठा प्रतियोगिता, तन्निरूपकाभावो व्याप्तिः। अयं केवलेतरवारकपर्याप्तिनिवेशप्रकारः॥ एतदुभयमेळने न्यूने तरवारकपर्याप्तिनिवेशप्रकारस्सम्भवति)

(तादृशवृत्तितात्वातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभा वो व्याप्तिरितीतरवारकपर्याप्तिनिवेशप्रकारः कार्यः, अत्र प्रति योगितायाः तादृशवृत्तितात्वातिरिक्तोभयत्वरूपधर्मावच्छिन्नप्रति योगिताकतया नातिव्याप्तिः) अथवा, साध्याभावाधिकरणनिरू पितवृत्तितात्वघटकसमुदायगतं यत्समुदायत्वं स्वावच्छेदकता त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन तद्वृत्तिः या प्रतियोगिता तन्निरूपकाभावो व्याप्तिरिति न्यूनेतर वारकपर्याप्तिनिवेशे पूर्वोक्तदोषवारणं सम्भवति, तथाहि, अव च्छेदकताः पर्याप्तिसम्बन्धेनाश्रयेषु तद्वतैकत्वद्वित्वसमुदायत्वा द्यवच्छेदेन आश्रयभेदेन वर्तन्ते, तथाच स्वपदेन तादृशोभया

भावीयतादृशोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाः परिग्रहणे स्वाव च्छेदकतात्वावच्छिन्नस्य पर्याप्तिसम्बन्धेनाधिकरणं उभयत्वघटितः तादृशवृत्तितात्वघटकसमुदायो भवतीति उभयत्वघटिततादृशवृत्तितात्वघटकसमुदायगतसमुदायत्वं स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकं भवति (स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताका या पर्याप्तिः उभयत्वघटिततादृशवृत्तितात्वघटकसमुदायानुयोगिनी तादृशोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताप्रतियोगिनी पर्याप्तिः, तदनुयोगी निरुक्तसमुदायः, तदनुयोगितावच्छेदकं उभयत्वघटिततादृशसमुदायगतसमुदायत्वं भवति) साध्याभावाधिकरणनिरूपितवृत्तितात्वघटकसमुदायगतसमुदायत्वन्तु उभयत्वावृत्ति, अतस्तादृशसम्बन्धेन तादृशवृत्तितात्वघटकसमुदायगतसमुदायत्ववृत्तित्वं न तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितायास्सम्भवति, समुदायत्वयोर्भेदात्, अतस्तादृशप्रतियोगितापदेन धूमसामान्याभाववद्वृत्तित्वसामान्याभावीयप्रतियोगितैव ग्राह्या, तद्ग्रहणे धूमसामान्याभाववदयोगोलकनिरूपितवृत्तित्वस्यैव वह्निरूपहेतौ सत्त्वेन तादृशवृत्तित्वसामान्याभावस्याभावात् नातिव्याप्तिः * हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनेति * धूमावयवेति * पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यत्र धूमरूपहेतौ साध्याभावाधिकरणधूमावयवनिरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तितामादायाव्याप्तिवारणाय हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं वृत्तिताविशेषणं देयम्, तन्निवेशेच साध्याभावाधिकरणधूमावयवनिरूपितहेतुतावच्छेदकसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तिताया धूमेऽभावान्नाव्याप्तिः; (धूमान्तरस्य धूमावयवसंयुक्त

6

त्वेपि संयोगेन धूमवान् धूमावयव इति प्रतीत्यभावेन धूमावयव निरूपितसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नसम्बद्धताया्सत्त्वेपि तन्निरूपितलक्षणघटकवृत्तिताया अभावेन नाव्याप्तिप्रसक्तिः) ननुस्वाश्रय समवायिनिरूपित (समवायसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तिता) वृत्तिता भिन्नत्वस्य तादृशवृत्तिताविशेषणत्वाङ्गीकारेणैव धूमावयवनिरूपितवृत्तितायां स्वपदग्राह्यतादृशवृत्तिताश्रयधूमसमवायिधूमावयवनिरूपित समवायसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तिताभिन्नत्वाभावे नाव्याप्तिवारणात् तादृशवृत्तितायां हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वदलनिवेशनस्य वैफल्यम्, नचात्र स्वत्वाननुगमश्शंक्यः, स्वाश्रयनिरूपितेत्यादिना आधेयताविशिष्टान्यत्वस्य निरुक्तवृत्तितायां विशेषणीयत्वात, आधेयतावैशिष्ट्यञ्च स्वतादात्म्य स्वाश्रयसमवायिनिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन इत्यत आह "जलह्रदादीति" जन्यानां कालोपाधित्वाङ्गीकारेण साध्याभावाधिकरणजलह्रदादिनिरूपितकालिकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तितामादाय वह्निमान् धूमादित्यत्र धूमरूपसद्धेतावव्याप्तिरिति भावः।

हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशेतु तादृशह्रदादिनिरूपितहेतुतावच्छेदकसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तिताया धूमेऽभावेन समन्वयसम्भवात्। हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वञ्च हेतुतानिरूपितसंसर्गतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसंसर्गताकत्वे सति हेतुतानिरूपितसंसर्गतावच्छेदकातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नसंसर्गताकत्वरूपं ग्राह्यम्, अन्यथा पर्वतो वह्निमान् पर्वतानुयोगिकसमवायसम्बन्धेन द्रव्यत्वादित्यत्र वह्न्यभावाधि

करणह्रदादिनिरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तितामादायाऽव्याप्तिः (इदं हेतुतानिरूपितसंसर्गतावच्छेदकतान्यूनवारवारकपर्याप्तिनिवेशप्रयोजनम्) वह्निमान् धूमादित्यत्र वह्न्यभावाधिकरण निरूपितकालिकसंयोगान्यतरसम्बन्धावच्छिन्न वृत्तिमादायाऽव्याप्तिः, (इदं हेतुतानिरूपितसंसर्गतावच्छेदकतेतरवारकपर्याप्तिनिवेशप्रयोजनम्) ननु चरमोपात्तवृत्तित्वसामान्याभावस्य प्रथमं व्यावृत्तिनिरूपणे पूर्वोपात्तवृतितायां हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य पश्चाद्व्यावृत्तिनिरूपणे च किं बीजमितिचेन्न, प्रथमं तादृशसामान्याभावव्यावृत्तेरनिरूपणे ह्रदादिनिरूपितकालिकादिसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वत्वोभयाभाव तद्विशेषाभावादिकमादाय वह्निमान्धूमादित्यत्र समन्वयसम्भवेन तथा निरूपणस्य युक्तत्वात् ॥

९ * मू * साध्याभावश्च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताको ग्राह्यः, तेन वह्निमान् धूमादित्यादौ समवायादिसम्बन्धेन वह्निसामान्याभाववति संयोगसम्बन्धेन तत्तद्वह्नित्व वह्निजलोभयत्वाद्यवच्छिन्नाभाववति च पर्वतादौ धूमस्य वृत्तावपि न क्षतिः ॥ ×

अत्र साध्याभावः साध्यनिष्ठप्रतियोगिताकाभावः तत्र साध्यनिष्ठप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं विशेषणं देयम्, अन्यथा साध्यनिष्ठसमवायसम्बन्धावच्छिन्न

तियोगिताकाभाववति पर्वतादौ धूमस्य संयोगसम्बन्धेन वर्तमानतया पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यत्र धूमरूपहेतावव्याप्त्यापत्तिः। तन्निवेशेतु "येन सम्बन्धेन यस्य साध्यत्वमभिमन्यते स सम्बन्धः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धः, इति नियमेन अत्र संयोगसम्बन्धः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धो भवति, सत्सम्बन्धावच्छिन्नसाध्यनिष्ठप्रतियोगिताकाभावः संयोगेन वह्निसामान्याभावः, तदधिकरणेह्रदादौ हेतारवृत्त्या नाव्याप्तिरिति भावः। यत्तु अत्र प्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसंसर्गताकत्वमिति साध्यतानिरूपितसंसर्गतावच्छेदकतान्यूनवारकपर्याप्तिः निवेशनीया, अन्यथा महानसीयवह्न्यभावः महानसीयवह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धेन महानसीयवह्निमान् महानसीयवह्न्यभावत्वादित्यत्र हेतावव्याप्तिः, तथाहि, साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वम् साध्यतानिरूपितसंसर्गतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नसंसर्गताकत्वम्, तथाचात्र साध्यतानिरूपितसंसर्गतावच्छेदकधर्मः वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगितात्वमपि भवति, घटितधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायां घटकधर्मावच्छिन्नत्वस्याक्षतत्वात्, तद्धर्मावच्छिन्नसंसर्गताकप्रतियोगिताकाभावः वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धेन महानसीयवह्न्यभावोपि भवति, वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धस्य वह्नित्वावच्छिन्नस्यैव समानाधिकरणसम्बन्धत्वेन महानसीयवह्नित्वावच्छिन्नस्य व्यधिकरणसम्बन्धत्वेन व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य केवलान्वयितया तदधिकरणं महानसीयवह्न्यभावोपि भवति, तन्निरूपितवृत्तित्वं हेतोवर्ततइति। अथवा महानसीयवह्निज्ञानं महानसीयवह्नित्वावच्छिन्नविषयतासम्बन्धे

न महानसीयवह्निमत् महानसीयवह्निविषयकज्ञानत्वात् इत्यत्र हेतावव्याप्तिः, तथाहि, साध्यतानिरूपितसंसर्गतावच्छेदकवह्नित्वावच्छिन्नविषयतात्वावच्छिन्नसंसर्गताकप्रतियोगिताको योऽभावः वह्नित्वावच्छिन्नविषयतासम्बन्धेन महानसीयवह्निः नास्तीति प्रतीतिसिद्धाभावः, अस्य व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावरूपतया तदधिकरणं महानसीयवह्निविषयकज्ञानम्, तन्निरूपितवृत्तित्वं महानसीयवह्निविषयकज्ञानत्वहेतौ वर्तत इति, तत्तुच्छम्, तथाहि, महानसीयवह्नित्वावच्छिन्नं महानसीयवह्न्यभावे वह्नित्वमात्रावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धेनैव न वर्तते, नतु वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धेन, महानसीयवह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया अपि वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगितारूपत्वेन वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धस्य महानसीयवह्नित्वावच्छिन्नस्य व्यधिकरणसम्बन्धत्वाभावेन निरुक्तरीत्या दोषकथनस्यासङ्गतत्वात्। एवमेव महानसीयवह्निसाध्यकज्ञानपक्षकस्थलेऽपि वह्नित्वावच्छिन्नविषयतात्वस्य महानसीयवह्नित्वावच्छिन्नविषयतासाधारणतया पूर्वोक्तविधया दोषाभावात् इति॥

वस्तुतस्तु, संयोगसमवायान्यतरसम्बन्धेन वह्निमान् धूमादित्यत्र साध्यतानिरूपितसंसर्गतावच्छेदकसमवायत्वावच्छिन्नसंसर्गताकप्रतियोगिताकं समवायेन वह्न्यभावमादायाव्याप्तेः साध्यतानिरूपितसंसर्गतावच्छेदकतान्यूनवृत्तिपर्याप्तिनिवेशेऽपि तु निरुक्तरीत्या नाव्याप्तिप्रसक्तिः। तथाहि, पैश्चात्ये न्यूनवारकपर्याप्तिरत्र साध्यतानिरूपितसंसर्गतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसंसर्गताकत्वरूपा निवेशनीया, तथाच, साध्यतानिरू

पितसंसर्गताऽवच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मः प्रकृते संयोगत्वस-मवायत्वतदन्यतरत्वरूपधर्मत्रितयं भवति, पर्याप्तेः यावतामेवा-धिकरणानामनुयोगित्वात्, तादृशधर्मत्रयावच्छिन्नसंसर्गताकप्र-तियोगिताकाभावः संयोगसमवायान्यतरसम्बन्धेन वह्निः नास्ती-ति प्रतीतिसिद्धाभावः, तदधिकरणं न पर्वत इति नाव्याप्तिः। नच समुदायः प्रत्येकान्नातिरिच्यतइति नियमेन समुदायस्य ता-दृशपर्याप्त्यधिकरणत्वे प्रत्येकस्यापि तदधिकरणत्वस्याङ्गीकर्तव्य-तया पुनरपि न्यूनधर्मावच्छिन्नसंसर्गताकप्रतियोगितामादाया-व्याप्तितादवस्थ्यमिति वाच्यम्, स्वनिरूपितसंसर्गतावच्छेदक-ताप्रतियोगिकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यता-निरूपितसंसर्गतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनु-योगितावच्छेदकरूपवृत्तित्वरूपन्यूनवारकपर्याप्तेः निवेशनीयत्वा-त्, अत्र साध्यतानिरूपितसंसर्गतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रति-योगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकं संयोगत्व समवायत्वैतदु-भयगतं द्वित्वं भवति, निरुक्तप्रतियोगितानिरूपितसंसर्गतावच्छे-दकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकन्तु के-वलसमवायत्वगतैकत्वं भवतीति धर्मयोर्भेदेन तादृशसम्बन्धेन तद्वृत्तित्वस्यतादृशप्रतियोगितायामभावेन तादृशप्रतियोगितामा-दाय पूर्वोक्तस्थले नाव्याप्तिः (एवमेव विषयत्वप्रतियोगित्वादि सम्बन्धेन पदार्थसाध्यकस्थलेषु पूर्वानिर्दिष्टेष्वपि अव्याप्त्यसम्भ-वो ग्राह्यः)

अत्रैव प्रतियोगितायां साध्यतानिरूपितसंसर्गतावच्छेदक-त्वेतरवारकपर्याप्तिरपि निवेशनीया, अन्यथा पर्वतो वह्निमान्

धूमादित्यत्र महानसानुयोगिकसंयोगसम्बन्धेन (तत्तद्वह्निप्रति योगिकसंयोगसम्बन्धेन) (संयोगसमवायोभयसम्बन्धेन) वह्निः नास्तीतिप्रतीतिसिद्धाभावाधिकरणपर्वताद्यौ धूमस्य संयोगेन वृत्त्याऽव्याप्तिः। अथवा, वह्न्यभावो वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिता सम्बन्धेन वह्निमान् वह्न्यभावत्वादित्यत्र हेतावव्याप्तिः, तथाहि, महानसीयवह्नित्वावच्छिन्न प्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायामपि "अधिकस्य प्रविष्टत्वेपि न तद्धानिरिति नियमेन तादृशन्यूनवारकपर्याप्तेरक्षततया व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्न तादृशप्रतियोगिताकाभाववति वह्न्यभावे हेतोरक्षतत्वादिति॥ यद्वा, वह्नित्वावच्छिन्नविषयतासम्बन्धेन वह्निसाध्यकस्थले वह्नि विषयकज्ञानत्वस्य हेतुतायामव्याप्तिः, महानसीयवह्नित्वावच्छिन्नविषयतासम्बन्धेन वह्न्यभावाधिकरणे केवलवह्निविषयकज्ञाने हेतोर्वृत्तेरिति। इतरवारकपर्याप्तिनिवेशेतु नाव्याप्तिः, तथाहि, साहि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धानवच्छिन्नत्वरूपा निरुक्तोभयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायाः तदतिरिक्तसमवाय सम्बन्धावच्छिन्नत्वेन न तादृशाभावमादायाव्याप्तिः।

नच महानसाद्यनुयोगिकसंयोगस्य तदतिरिक्तत्वाभावेन निरुक्तविधयाऽव्याप्तिः तदवस्थैवेति वाच्यम्, साध्यतानिरूपित संसर्गतावच्छेदकातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नसंसर्गताकत्वरूपा सा निवेश्यते, तथाच निरुक्तप्रतियोगितानां साध्यतानिरूपितसंसर्गतावच्छेदकातिरिक्तमहानसीयत्वादिधर्मावच्छिन्नसंसर्गताकतया न तादृशाभावानादायतत्रतत्राव्याप्तिसम्भवः॥

नच साध्यतानिरूपित संसर्गतावच्छेदकातिरिक्तधर्मानव च्छिन्नत्वमिति तदनवच्छिन्नत्वस्य तदवच्छिन्नत्वसामान्याभाव रूपत्वे तस्यापि तदवच्छिन्नत्वत्वाद्यतिरिक्तधर्मानवच्छिन्नप्रतियो गिताकाभावरूपत्वेन परिष्करणीयतयाऽनवस्थाप्रसङ्गः, तदनव च्छिन्नत्वस्य तदवच्छिन्नत्वनिष्ठप्रतियोगिताकाभावरूपत्वे विशेषा भावादिसाधारण्येन विशिष्टाभावोभयाभावादिकमादाय पूर्वोक्त स्थलेऽव्याप्तिरितिवदवस्थामिति वाच्यम्, स्वनिरूपितसंसर्गताव च्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगिता वच्छेदक त्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्गतावच्छेदकताप्रतियोगिक पर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तित्वरूप संसर्गतावच्छेदकतत त्वातिरिक्तपर्याप्तिधर्मानवेशे दोषप्रसक्त्यभावात्, स्वनिरूपितसंस र्गतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छे दकधर्मः महानसीयत्वादिघटितसमुदायगतसमुदायत्वरूपधर्मः, साध्यतानिरूपितसंसर्गतावच्छेदकताप्रतियोगिकपर्याप्त्यनुयोगि तावच्छेदकधर्मः स्थलभेदेन संयोगत्वगतैकत्वकेवलवह्नित्वाव च्छिन्नानुयोगितात्वकेवलवह्नित्वावच्छिन्नावयवतात्वादिगतं स मुदायत्वं भवति. इति धर्मभेदसद्भावेन न तादृशप्रतियोगिता आदाय पूर्वोक्तस्थलेऽव्याप्तिप्रसक्तिः ॥

स्वनिरूपितसंसर्गतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक पर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतानिरूपितसंसर्ग तावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेद करूपवृत्तित्वमिति साध्यतानिरूपितसंसर्गतावच्छेदकतान्यूनतरवा,

रुकपर्याप्तिद्वयनिवेशप्रकारो ग्राह्यः। पर्याप्तिनिवेशप्रकारस्सर्वोप्येतदीयपारिभाषिकपदार्थसङ्ग्रहे द्रष्टव्यः॥

साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वस्थलेपि न्यूनेतरवृत्तरुकपर्याप्तिनिवेशः कार्यइति सूचयति * वह्नित्वजलत्वोभयेति * अत्र प्रतियोगितायां साध्यनिष्ठत्वानिवेशे घटाभाववद्वृत्तितामादाय वह्निमान् धूमादित्यत्राव्याप्तिः, साध्यनिष्ठत्वनिवेशेतु घटाभावस्यातादृशतया नाव्याप्तिः। साध्यनिष्ठत्वस्य प्रतियोगितायां निवेशेपि महानसीयवह्न्यादिगततत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभाव (तद्व्यक्तिः नास्ति एतद्व्यक्तिः नास्तीतिप्रतीतिसिद्धाभाव) मादाय पुनस्तत्रैवाव्याप्तिरिति साध्यनिष्ठप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वं निवेशनीयम्, तन्निवेशे तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकवह्नित्वाद्यवच्छिन्नत्वाभावान्नाव्याप्तिः।

नन्वेवमपि महानसीयवह्नित्वावच्छिन्नविषयतासम्बन्धेन महानसीयवह्निमत् महानसीयवह्निविषयकज्ञानत्वादित्यत्र महानसीयवह्नित्वावच्छिन्नविषयतासम्बन्धेन वह्निसामान्याभावाधिकरणे महानसीयवह्निविषयकज्ञाने हेतोर्वृत्त्याऽव्याप्तिः। महानसीयवह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धेन महानसीयवह्निमान् महानसीयवह्न्यभावत्वादित्यत्र महानसीयवह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धेन वह्निसामान्याभावाधिकरणे महानसीयवह्न्यभावे हेतोर्वृत्त्याऽव्याप्तिश्चेतिचेन्न। साध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्याधिकरणधर्मावच्छिन्नत्वस्य निवेशनीयत्वात्। नच समुदायः प्रत्येकान्नातिरिच्यतइति न्यायेन समुदायस्य प्रत्येकाभिन्नतया प्रत्ये

कस्यापि साध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मतया निरुक्ता व्याप्तिः तदवस्थैवेति वाच्यम्, साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छि प्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपावच्छिन्नानुयोगिता कपर्याप्तिप्रतियोग्यवच्छेदकताकत्वस्य प्रतियोगितायां निवेशनी यत्वात्, अत्र साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्या प्त्यनुयोगितावच्छेदकं महानसीयत्ववह्नित्वैतदुभयगतद्वित्वं भव ति, तदवच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिप्रतियोग्यवच्छेदकताका वह्नि सामान्याभावीयप्रतियोगिता न भवति, तस्याः वह्नित्वगतैकत्व वच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिप्रतियोग्यवच्छेदकताकत्वात्, अतो वह्निसामान्याभावमादाय नाव्याप्तिः ॥

अत्र प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मानवच्छि न्नत्वं निवेशनीयम्, अन्यथा, पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यत्र साध्य तावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणवह्नित्वधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताक महानसीयवह्न्यभावं पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टवह्न्यभावं वह्निघटतो भयाभावञ्चादायाव्याप्तिः। अथवा, वह्निज्ञानं विषयतासम्बन्धे वह्निमत् वह्निविषयकनिश्चयत्वादित्यत्र वह्न्यभावः प्रतियोगित सम्बन्धेन वह्निमान् वह्न्यभावत्वादित्यत्रच विषयतासम्बन्धेन महानसीयवह्निसामान्याभावाधिकरणे वह्निविषयकज्ञाने प्रतियोगि तासम्बन्धेन महानसीयवह्निसामान्याभावाधिकरणं वह्निसामा न्याभावं च निरुक्तहेत्वोः क्रमेण सत्त्वादव्याप्तिश्च। तन्निवेशे व्याप्तिः। साध्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नत्वञ्चस्वाव दकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक पर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत सम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकताप्रतियोगिकपर्याप्त्यनुयोगिताव

दकरूपवृत्तित्वरूपं ग्राह्यम्, अन्यथा समुपदर्शितदोषग्रासप्रसङ्गात् ॥

(अत्र न्यूनेतरवारकपर्याप्तिद्वयमेळने, स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्न प्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तिर्याप्रतियोगितेति, लक्षणं लभ्यते)

नच निरुक्तरीत्या पर्याप्तिद्वयमनिवेश्य प्रतियोगितायां प्रकृतसाध्यतावच्छेदकव्याप्यत्वनिवेशेनैव महानसीयवह्निसाध्यकस्थले वह्निसामान्याभावीयप्रतियोगितां वह्निमान्धूमादित्यत्र वह्निघटत्वोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वादिकमादायाव्याप्तिवारणात् कृतं पर्याप्तिद्वयनिवेशेनेति वाच्यम्, वह्निमान् धूमादित्यत्र महानसीयवह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगितामादायाव्याप्तेः, नच साध्यतावच्छेदकव्यापकत्वमपि प्रतियोगितायां निवेश्यतइति वाच्यम्, तार्णातार्णदहनोभयं नास्तीति प्रतीतिसिद्धाभावीयोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगितामादाय वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिसम्भवात् ॥

नचेतरवारकपर्याप्तिमात्रनिवेशेनैव तार्णातार्णदहनोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगितामादाय दोषवारणसम्भवात् न्यूनवारकपर्याप्तिनिवेशस्य वैफल्यमेवेति वाच्यम्, विषयतासम्बन्धेन महानसीयवह्निसाध्यकस्थले महानसीयवह्निज्ञानत्वहेतौ वह्निसामान्याभावमादायाव्याप्तिः, नच साध्यतावच्छेदकव्याप्यत्वनिवेशेनैव वह्निसामान्याभावीयप्रतियोगिताया वारणात् न्यूनवारकपर्याप्तिनिवेशो विफलएवेति वाच्यम्, प्रमेयवान् धूमादित्यत्र साध्यताव

च्छेदकाभावस्याप्रसिद्धतया तद्घटितव्याप्यत्वान्निवेशस्य कर्तुमशक्यत्वात्, नच व्याप्यत्वस्य स्वव्यापकतत्कत्वरूपस्य निवेशेनैवाप्रसिद्धिवारणसम्भवात् न्यूनवारकवैफल्यं दुर्वारमेवेति वाच्यम्, वह्निधूमान्यतरवान् वह्नेरित्यत्र धूमत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकव्याप्यतया तन्निरूपकाभाववद्वृत्तितया वह्नौ सत्त्वादव्याप्तेः, अत्र साक्षात्परम्परया साध्यविशेषणानामपि साध्यतावच्छेदकत्वाङ्गीकारेण वह्नित्वधूमत्वतदन्यतरत्वानांत्रयाणामपि साध्यतावच्छेदकतया धूमत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मावच्छिन्नत्वप्रसक्त्यभावात् ॥

नच वैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वयोः प्रतियोगितायां निवेशादेव वह्निमान्धूमादित्यत्र महानसीयत्वविशिष्टवह्नित्वावच्छिन्नायाः पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टवह्नित्वावच्छिन्नायाः वह्निघटत्वोभयत्वावच्छिन्नायाश्च प्रतियोगितायाः वारणादितरवारकपर्याप्तिनिवेशो व्यर्थ इति वाच्यम्, महानसीयत्वविशिष्टवह्निमान् धूमादित्यत्र साध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायाः नियतं वैशिष्ट्यावच्छिन्नतया वह्निधूमोभयवान् धूमादित्यत्र तादृशप्रतियोगितायाः नियतं उभयत्वरूपव्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नतया उभयत्राव्याप्तिसम्भवेन वैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वयोः लक्षणे निवेशयितुमशक्यतया इतरवारकपर्याप्तेरावश्यकत्वात्, नच साध्यतावच्छेदकातिरिक्तवैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वयोरेवात्र निवेशनीयतया निरुक्तस्थलयोः वैशिष्ट्योभयत्वयोः साध्यतावच्छेदकरूपतया तदतिरिक्तवैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वस्य साध्यतावच्छेदकतापर्या-

व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नपूर्वोक्त प्रतियोगितायामक्षततयाऽव्याप्त्योः वारणात् इतरवारकपर्याप्तिनिवेशस्य प्रयोजनं नास्त्येवेति वाच्यम्, साध्यतावच्छेदकातिरिक्तवैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वापेक्षया साध्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नत्वस्यैव लघुत्वात्, किञ्चवैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वस्थलेऽवच्छिन्नत्वसामान्याभावावच्छिन्नत्वनिष्ठप्रतियोगिताकाभावविकल्पोपदर्शितदोषवारणञ्च दुश्शकम्, साध्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नत्वनिवेशे तु स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नेत्यादिनिरुक्तरीत्या निवेशकरणे बाधकाभावात् इति ॥

अत्र साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वं साध्यतावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वम्, अत्र साध्यतावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं विशेषणं देयम्, अन्यथा वह्नित्वविशिष्टस्य संयोगेन साध्यतायां धूमरूपसद्धेतावव्याप्तिः, विषयतासम्बन्धेन वह्नित्वविशिष्टाभाववति पर्वतादौ धूमस्य सत्त्वात्, तन्निवेशे तु अत्र वह्नित्वनिष्ठावच्छेदकताया विषयतासम्बन्धावच्छिन्नतया साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसमवायसम्बन्धावच्छिन्नत्वाभावेन न तादृशाभावमादायाव्याप्तिः॥ अत्र साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वञ्च साध्यतावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गतावच्छेदकता पर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसंसर्गताकत्वे सति साध्यतावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गतावच्छेदकातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नसंसर्गताकत्वम्. अत्र न्यूनवारकपर्याप्त्यनिवेशे विषयत्व समवायान्यतरसम्बन्धेन वह्नित्वविशिष्टस्य साध्यतायांधूमादेर्हेतुतायां विषयतासम्बन्धेन

वह्नित्वविशिष्टं नास्तीति प्रतीतिसिद्धाभावमादायाऽव्याप्तिः, स्वाभाववन्निरूपितसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वसम्बन्धेन वह्निविशिष्टस्य साध्यतायां जलादेर्हेतुतायां संयोगसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वसम्बन्धेन वह्निविशिष्टं नास्तीति प्रतीतिसिद्धाभावस्याद.या!व्याप्तिः, न्यूनवारकपर्याप्तिनिवेशेतु तदन्यतरसम्बन्धेन वह्निविशिष्टस्य वह्नेः पर्वते सत्त्वेन तादृशाधेयतासम्बन्धेन वह्निविशिष्टस्य मीनशैवालादेश्च जलह्रदादौ सत्त्वेनच न निरुक्ताभावमादायाऽव्याप्तिः॥

इतरवारकपर्याप्त्यनिवेशे वह्निमान् धूमादित्यत्र महानसीयवह्न्यनुयोगिकसमवायसम्बन्धेन वह्नित्वविशिष्टाभाववति पर्वतादौ धूमस्य सत्त्वेनाव्याप्तिः, इतरवारकपर्याप्तिनिवेशेतु महानसीयवह्न्यनुयोगिकत्वस्य साध्यतावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गतावच्छेदकातिरिक्तस्य प्रतियोगितावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गतावच्छेदककुक्षिप्रविष्टत्वेन न तादृशाभावमादायाव्याप्तिः॥

ननु रूपत्वव्याप्यजातिमत्त्वान् रूपादित्यत्राव्याप्तिः, तथाहि, अत्र रूपत्वव्याप्यानां नीलत्वपीतत्वादिजातीनां साध्यतावच्छेदकतया साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावरूपस्य नीलो नास्तीत्याकारकप्रतीतिसिद्धाभावस्याधिकरणे पीतपटादौ रूपस्य सत्त्वात् इति वाच्यम्, साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावस्य लक्षणघटकत्वाङ्गीकारेण रूपत्वव्याप्यजातिमान्नास्तीतिप्रतीतिसिद्धाभावस्यैव घटकतया तादृशाभावमादाय दोषाभावात्, नच वह्नित्वविशिष्टवान् धूमादित्यत्र वह्नित्वस्योल्लिख्यमानतया साध्यतावच्छेदकता

वच्छेदकस्य प्रसिद्धत्वेपि वह्निमान्धूमादित्यत्र निरवच्छिन्नसाध्यतावच्छेदककस्थले साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकस्याप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरिति वाच्यम्, रूपत्वव्याप्यजातिमत्त्वान् रूपादित्यत्र न समवायसम्बन्धेन रूपत्वव्याप्यजातेः साध्यतावच्छेदकत्वम्, किन्तु स्वाश्रयसमवायसम्बन्धेन रूपत्वव्याप्यजातित्वस्यैव साध्यतावच्छेदकत्वमङ्गीक्रियते, तथाच साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावः स्वाश्रयसमवायसम्बन्धेन रूपत्वव्याप्यजातित्वविशिष्टं नास्तीतिप्रतीतिसिद्धाभावः, तदधिकरणं गुणादिरेव, तन्निरूपितवृत्तित्वाभावो हेतौ वर्त्तत एवेति नाव्याप्तिः। साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावस्य लक्षणेऽनिविष्टत्वेन न वह्निमान् धूमादित्याव्याप्तिप्रसक्तिः॥

नच तथापि द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यत्रानिरवच्छिन्नसाध्यकस्थले साध्यतावच्छेदकस्यैवाप्रसिद्धतया साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावघटितलक्षणस्याव्याप्तिरिति वाच्यम्, लक्ष्यभेदेन लक्षणभेदात् द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादिति निरवच्छिन्नसाध्यकस्थले द्रव्येतरावृत्तित्वस्यैव लक्षणत्वेन न साध्यतावच्छेदकाप्रसिद्धिनिबन्धनोऽव्याप्तिः॥

ननु सम्भवति लघौ धर्मे गुरौ तदभावादिति नियमेन लघुधर्मे प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य सम्भवे गुरुधर्मे तस्यानङ्गीकृतत्वेन प्रमेयवह्निः नास्तीत्याकारकप्रतीतिसिद्धाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य वह्नित्वरूपातिप्रसङ्गानापादकलघुधर्मएव स्वीकृतत्वेन गुरौ प्रमेयत्वविशिष्टवह्नित्वे तस्य स्वीकारे प्रयोजनाभावेन

प्रमेयवह्निमान् धूमादित्यत्र साध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरण प्रमेयत्ववह्नित्वरूपधर्मद्वयावच्छिन्नप्रतियोगितायाः अप्रसिद्ध्याऽ व्याप्तिः (अत्र साध्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगि ता वह्नित्वावच्छिन्ना प्रसिद्धैव) किञ्च कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीत्या कारकप्रतीतिसिद्धाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य घटावयवसं योगविशेषरूपकम्बुग्रीवासु स्वीकारे गौरवेण अतिप्रसङ्गानापाद कलघुधर्मरूपे घटत्वएव स्वीकारेण साध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्य धिकरणकम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नायाः प्रतियोगितायाः घटत्वा वच्छिन्नप्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकातिरिक्तघटत्वरूपधर्मा वच्छिन्नतया तदनवच्छिन्नायास्साध्यप्रतियोगितायाश्चाप्रसिद्ध्या ऽव्याप्तिरितिचेन्न, साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदक प्रतियोगिताकाभावस्यैव साध्याभावशब्दार्थत्वोपगमेन दोषाभा वात्, तथाहि, प्रमेयवह्निमान् धूमादित्यत्र साध्यतावच्छेदकप्रमे यवह्नित्वावच्छिन्नाधिकरणं महानसादौ वह्निसामान्याभावीयप्र तियोगिताविशिष्टं नास्तीत्याकारकप्रतीतिसिद्धाभावस्यासत्त्वेन वह्नित्वावच्छिन्ना सामान्याभावीया प्रतियोगिता तद्वृत्त्यभावप्रति योगितानवच्छेदिकेति तन्निरूपकवह्निसामान्याभावाधिकरणनि रूपितवृत्तित्वसामान्याभावस्य हेतौ सत्त्वान्नाव्याप्तिः। कम्बुग्री वादिमत्त्वान् घटत्वादित्यत्र साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्य कम्बु ग्रीवादिमतः साध्यतावच्छेदकतादात्म्यसम्बन्धेनाधिकरणे घटे घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताविशिष्टस्य सत्त्वेन तद्वृत्त्यभावप्रतियो गितानवच्छेदकघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाधिकरणपटादि निरूपितवृत्तित्वाभावस्य घटत्वहेतौ सत्त्वात्समन्वयः। वह्निमान्

धूमादित्यादौ वह्निसामान्याभावमादाय समन्वयः। नचैवमपि वह्निमान् धूमादित्यादौ साध्याधिकरणे घटादिवृत्तित्वविशिष्ट द्रव्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताविशिष्टस्य घटत्वद्रव्यत्वोभयाभावीयप्रतियोगिताविशिष्टस्य द्रव्यत्वस्य विद्यमानतया घटादिवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वाभाव द्रव्यत्वघटत्वोभयाभावयोः लक्षणघटकत्वेन तदधिकरणपर्वतादिनिरूपितवृत्तितामादायाव्याप्तिरिति वाच्यम्, साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगितायां वैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वयोः निवेशनीयत्वेन पूर्वोक्तविधया दोषाभावात् ॥

नचैवमपि महानसीयत्वविशिष्टवह्निमान् महानसीयधूमादित्यत्र विशिष्टसाध्यकस्थले वह्निधूमोभयवान् धूमादित्यत्र व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यकस्थले विशिष्टाभावोभयाभावात्मकसाध्याभावयोरेव लक्षणघटकतया तत्र वैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वाभावेनाव्याप्तिरिति वाच्यम्, वह्निसामान्याभावद्रव्यत्वसामान्याभावादिकमादाय समन्वयसम्भवात्, नच विशिष्टसाध्यकव्यभिचारिणि महानसीयवह्निमान् धूमादित्यत्र वह्निधूमोभयवान् वह्नेरित्यत्र व्यभिचारिणि च वैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाभावेन साध्याभावयोरघटकत्वेन द्रव्यत्वाद्यभावानां लक्षणघटकत्वेपि तद्वन्निरूपितवृत्तित्वाभावस्य निरुक्तहेत्वोरक्षतत्वेन च अतिव्याप्तिसम्भवइति वाच्यम्, आद्यस्थले पर्वतभेदाभावरूपं द्वितीयस्थलेऽयोगोलकभेदाभावरूपञ्च व्यभिचारनिरूपकान्यत्वाभावं धूमाभावञ्चादायातिव्याप्तिवारणात्, नच निरुक्तप्रतियोगितायां वैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्तिधर्मा

नवच्छिन्नत्वयोः निवेशे गौरवमिति वाच्यम्, साध्यतावच्छेदका वच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य ल क्षणघटकसाध्याभावपदेन विवक्षणीयत्वात्, वह्निमान् धूमादि त्यादौ घटादिवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वघटत्वद्रव्यत्वोभयत्वयोः साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वाभावेन न तादृशाभावानादायाव्या प्तिप्रसक्तिः॥

यदि साध्यव्यापकतावच्छेदकद्रव्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगि ताकनिरुक्तविशिष्टाभावोभयाभावादिकमादाय पुनरप्यव्याप्ति रसम्भाव्यते तदा साध्याधिकरणवृत्त्यभावीयप्रतियोगितावच्छे दकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकं यद्रू पं तदवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छे दकत्वसम्बन्धेन तद्रूपावृत्तिप्रतियोगिताकाभावस्य विवक्षणी त्वेन दोषाभावात्, एवञ्च प्रमेयवह्निमान् धूमादित्यत्र वह्निसामा न्याभावं कम्बुग्रीवादिमत्त्वान् घटत्वादित्यत्र घटभेदञ्चादाय सम न्वयसम्भवात्। नच अत्र व्यापकत्वकुक्षौ प्रतियोगिव्यधिकर णत्वप्रवेशे प्रयोजनविरहेण कपिसंयोगाभावस्य लक्षणाघटकत्वा दुत्तरत्र कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यत्राव्याप्तिदानमसङ्गतमिति वाच्यम्, तद्ग्रन्थस्ययथाश्रुतसाध्याभावघटितलक्षणाभिप्रायक त्वात्। नच ज्ञेयत्वत्वेन वाच्यत्वं नास्तीतिप्रतीतिसिद्धाभावस्या पि एतादृशसाध्याभावरूपतया तदधिकरणस्य जगतः प्रसिद्धत्वे न वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादिकेवलान्वयिसाध्यकस्थले साध्याभाव प्रसिद्धिनिबन्धनाव्याप्तिप्रदर्शनमसङ्गतमिति वाच्यम्, अत्र

न्ये त्वधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य प्रसक्त्यभा
वेन साध्यसामान्याभावस्याप्रसिद्धतया वक्ष्यमाणग्रन्थोपपत्तेः ॥

१० * मू * ननु तथापि गुणत्ववान् ज्ञानत्वात् सत्त्ववान्
जातेरित्यादौ विषयत्वाव्याप्यत्वादिसम्बन्धेन तादृशसा
ध्याभाववति ज्ञानादौ ज्ञानत्वादेर्वर्तमानत्वादव्याप्तिः। न च
साध्याभावाधिकरणत्वमभावीयविशेषणताविशेषेण विव
क्षितमिति वाच्यम्, तथासति घटत्वात्यन्ताभाववान् घ
टान्योन्याभाववान् पटत्वादित्यादौ साध्याभावस्य घटत्वा
देः विशेषणताविशेषसम्बन्धेनाधिकरणत्वाप्रसिद्ध्याऽव्या
प्तिरिति चेन्न, साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभा
ववृत्तिसाध्यसामान्यीयप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन सा
ध्याभावाधिकरणत्वस्य विवक्षितत्वात्। वृत्त्यन्तं प्रतियोगि
ताविशेषणम्। तादृशसम्बन्धो वह्निमान् धूमादित्यादिभा
वसाध्यकस्थले विशेषणताविशेषएव। घटत्वाभाववान् प
टत्वादित्याद्यभावसाध्यकस्थले तु समवायादिरेव। सम
वायविषयत्वादिसम्बन्धेन प्रमेयत्वादिसाध्यकज्ञानत्वादिहे
तौ साध्यतावच्छेदकसमवायादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियो
गिताकप्रमेयाद्यभावस्य कालिकसम्बन्धेन योऽभावस्सोऽपि
प्रमेयतया साध्यान्तर्गतः, तदीयप्रतियोगितावच्छेदकका
लिकादिसम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणे ज्ञानत्वादेर्वृत्तेरव्या
प्तिवारणाय सामान्यपदोपादानम्। साध्यसामान्यीयत्वञ्च
यावत्साध्यनिरूपितत्वम्, स्वानिरूपकसाध्यकभिन्नत्वमि

ति यावत्। अस्यैकोक्तिमात्रतया गौरवस्यादोषत्वात्। कारणतावच्छेदके च भावसाध्यकस्थलेऽभावीयविशेषणताविशेषेण साध्याभावाधिकरणत्वम्, अभावसाध्यकस्थले च यथायथम् समवायादिसम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणत्वमुपादेयम्, साध्यभेदेन कार्यकारणभावभेदात् ॥४......

गुणत्ववान् ज्ञानत्वादिति * गुणत्वाभावरूपसाध्याभावनिष्ठविषयतानिरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्नाधेयता निरूपिताधिकरणतावद्ज्ञाननिरूपितवृत्तित्वस्य गुणत्वाभावनिष्ठाव्याप्यत्व (व्यभिचारित्व) सम्बन्धावच्छिन्नाधेयतानिरूपिताधिकरणतावद्ज्ञानवृत्तित्वस्य च ज्ञानत्वहेतौ सत्त्वादव्याप्तिः। तथाहि, अव्याप्यत्वं व्याप्यत्वाभावः, व्याप्यत्वस्य तदभाववदवृत्तित्वरूपत्वेन अव्याप्यत्वं तदभाववदवृत्तित्वाभावरूपं भवति, तादृशावृत्तित्वाभावस्य तादृशवृत्तित्वरूपत्वेन व्यभिचाररूपं भवति, तथाच गुणत्वाभावनिष्ठस्वाभाववद्वृत्तित्वसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतानिरूपिताधिकरणतावत् ज्ञानं भवति, तथाहि, स्वपदेन गुणत्वाभावो ग्राह्यः, स्वाभावः गुणत्वाभावाभावः गुणत्वरूपः, तदधिकरणं ज्ञानं, तन्निरूपिततादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वं ज्ञाने वर्तत इति स्वाभाववद्वृत्तित्वसम्बन्धावच्छिन्नगुणत्वाभावनिष्ठाधेयता निरूपिताधिकरणतावद्ज्ञाननिरूपितवृत्तित्वस्य ज्ञानत्वहेतौ सत्त्वादव्याप्तिरिति भावः ॥

सत्तावान् जातेरिति * सत्ताऽभावरूपसाध्याभावनिष्ठविषयतासम्बन्धावच्छिन्नाधेयतानिरूपिताधिकरणतावत्सत्ताभावविषयकज्ञाननिरूपितवृत्तित्वस्य सत्ताऽभावनिष्ठाव्याप्यत्वरूपस्वा

भाववद्वृत्तित्वसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतानिरूपिताधिकरणतावद्ज्ञानादिनिरूपितवृत्तित्वस्य जातिरूपहेतौ सत्त्वादव्याप्तिः तथाहि, स्वं सत्ताऽभावः, स्वाभावः सत्ताऽभावाभावः सत्तास्वरूपः, तदधिकरणमात्मा, तन्निरूपितवृत्तित्वं ज्ञानेच्छादौ वर्ततइति भावः। नच पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादावेव कालिकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभावाधिकरणपर्वतादिवृत्तितामादायाऽव्याप्तिसम्भवे गुणत्ववान् ज्ञानत्वादित्यादिस्थलान्तरानुसरणं व्यर्थमिति वाच्यम्, जन्यानां कालोपाधित्वनियमानङ्गीकाराभिप्रायेण स्थलान्तरस्यानुसृतत्वात्॥

नच गुणत्ववान् ज्ञानत्वादित्यत्रापि निरुक्तरीत्या विषयतासम्बन्धमादायाव्याप्तिसम्भवेऽव्याप्यत्वसम्बन्धपर्यन्तानुसरणं व्यर्थमेवेति वाच्यम्, विषयतासम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकतावादिनये तत्सम्बन्धावच्छिन्नाधेयताया अप्रसिद्धत्वेन न तमादायाव्याप्तिस्सम्भवतीति अव्याप्यत्वसम्बन्धपर्यन्तस्यानुसृतत्वात्। नच स्वाभाववद्वृत्तित्वस्य परम्परासम्बन्धतया न तस्यापि वृत्तिनियामकत्वमिति वाच्यम्, इहोपाधिः नेहोपाधिरिति प्रतीत्याऽव्याप्यत्वसम्बन्धस्य वृत्तिनियामकत्वस्यावश्यमङ्गीकर्तव्यत्वात्, तथाहि, इह धूमवान् वह्नेरित्यत्र वह्निरूपहेतौ स्वाभाववद्वृत्तित्वसम्बन्धेनार्द्रेन्धनसंयोगरूपोपाधिः वर्तते, इह वह्निमान्धूमादित्यत्र धूमरूपहेतौ नोपाधिः निरुक्तसम्बन्धेन उपाधिः आर्द्रेन्धनसंयोगरूपो न वर्तते इत्यर्थः। तथाच इहोपाधिरितिप्रतीत्या तादृशसम्बन्धावच्छिन्नोपाधित्वावच्छिन्नाधेयताऽङ्गीकर्तव्या, कथञ्चिदेतत्प्रतीतौ तत्सम्बन्धावच्छिन्नसम्बद्धताया विषयत्वाङ्गीका

रेपि नेहोपाधिरितिप्रतीत्या तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताका भावस्य तद्विषयत्वस्याङ्गीकर्तव्यतया अस्य वृत्त्यनियामकत्वे तत्प्रतीतेः भ्रमत्वस्यानिवार्यतया तस्याः प्रमात्वानुरोधेन तत्सम्बन्धस्य वृत्तिनियामकत्वस्य स्वीकार्यत्वात् ॥

ननु तथापि गुणत्ववान् ज्ञानत्वादित्यत्राव्याप्तिसम्भवे सत्तावान् जातेरिति स्थलान्तरानुसरणे किं बीजमिति वाच्यम्, तत्र साध्याभावनिष्ठवृत्त्यनियामकविषयतासम्बन्धावच्छिन्नाधेयताया अप्रसिद्धत्वेन स्वाभाववद्वृत्तित्वसम्बन्धावच्छिन्नायास्तस्याः प्रसिद्धत्वेऽपि अत्र स्वाभाववद्वृत्तितया वृत्त्यनियामकतादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नाया एव ज्ञाने वर्तमानतया तादृशतादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तिताघटितस्वाभाववद्वृत्तित्वसम्बन्धस्यापि वृत्त्यनियामकसम्बन्धघटितत्वेन वृत्त्यनियामकतया तत्सम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभावनिष्ठाधेयताया अप्रसिद्धत्वेन अत्राव्याप्तेरसम्भवेन सत्तावान् जातेरिति स्थलान्तरानुसरणस्य युक्तत्वात्। सत्तावान् जातेरित्यत्र तु स्वपदग्राह्यसत्ताऽभावस्य योऽभावस्सत्तारूपः तदधिकरणे आत्मनि ज्ञानस्य समवायसम्बन्धेनैव विद्यमानतया वृत्तिनियामकसमवायसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तिताघटित स्वाभाववद्वृत्तित्वसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतायाः प्रसिद्धत्वेन तत्सम्बन्धावच्छिन्नाधेयतानिरूपिताधिकरणतावति आत्मनि (ज्ञानि) जातेस्सत्त्वेनाव्याप्तेरुपपन्नत्वात् ॥

अभावीयविशेषणताविशेषेणेति * साध्याभावनिष्ठाधेयतायां स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नत्वानिवेशेतु गुणत्वाभावनिष्ठस्वरूप

म्बन्धावच्छिन्नाधेयतानिरूपिताधिकरणतावति द्रव्यादौ ज्ञानत्व स्याविद्यमानतया गुणत्ववान् ज्ञानत्वादित्यत्र नाव्याप्तिरसमन्वय श्च। सत्तावान् जातेरित्यत्र तु स्वरूपसम्बन्धेन सत्ताऽभावाधिक रणे सामान्यादौ जातेरवर्तमानतया नाव्याप्तिः। नच तत्र सा ध्याभावाधिकरणसामान्यादिनिरूपितहेतुतावच्छेदक सम्बन्धाव च्छिन्नवृत्तिताया अप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिस्तदवस्थैवेति वाच्यम्, मधु रानाथेन तस्या उत्तरत्र वक्ष्यमाणत्वात् * घटत्वात्यन्ताभाववा निति * साध्याभावनिष्ठाधेयतायां स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य निवेशे घटत्वात्यन्ताभाववान् घटभिन्नं वा पटत्वादित्यत्र घटत्वा भावाभावात्मकस्य घटभेदाभावात्मकस्य घटत्वरूपस्य साध्याभा वस्य स्वरूपसम्बन्धेनाधिकरणाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरिति भावः॥

साध्याभाववृत्तिसाध्यसामान्यीयेति * नच समवायसम्ब न्धेन साध्याभावाधिकरणत्वनिवेशेनैव पूर्वोक्तदोषवारणसम्भ वात् एतादृशगुरुतरसम्बन्धानुसरणं व्यर्थमिति वाच्यम्, वह्नि मान्धूमादित्यत्राव्याप्तेः, समवायेनवह्न्यभावाधिकरणत्वस्याप्रसि द्धत्वात्। नच स्वरूपसमवायान्यतरसम्बन्धेन साध्याभावस्या धिकरणत्वविवक्षणेनैव निरुक्तदोषवारणसम्भवइति वाच्यम्, तथासत्यपि आत्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावसाध्यकात्मत्व हेतुके आत्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वरूपस्य साध्याभावस्य निरु क्तान्यतरान्तर्गतेन (अन्यतमान्तर्गतेन) स्वरूपसम्बन्धेन अधिक रणे आत्मनि हेतोरात्मत्वस्य वृत्तेरुक्तकल्पस्य शंकितुमशक्य त्वात्। तन्निवेशे तु भावसाध्यकस्थले स्वरूपसम्बन्धएव तादृश इति नाव्याप्तिः। अभावसाध्यकस्थले तादात्म्यातिरिक्तयत्स

म्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावानां साध्यत्वं तेषामेव सम्ब न्धानां प्रायशस्तत्रतत्र साध्याभाववृत्तिसाध्यसामान्यीयप्रतियो गितावच्छेदकसम्बन्धरूपत्वेन तेन तेन सम्बन्धेन साध्याभावा धिकरणत्वप्रसिद्ध्या तत्र तत्र नाव्याप्तिः। तथाहि, वह्निमान् धूमादित्यत्र समन्वयप्रकारइत्थम्, साध्याभावो वह्न्यभावः, त द्वृत्तिः साध्यसामान्यीया या प्रतियोगिता वह्न्यभावनिष्ठा वह्न्य भावाभावात्मकवह्निसामान्यीया प्रतियोगिता, तत्प्रतियोगिता वच्छेदकसम्बन्धस्स्वरूपसम्बन्धो भवति, तेन सम्बन्धेन साध्या भावाधिकरणस्य प्रसिद्धत्वान्नाव्याप्तिः ॥

घटत्वात्यन्ताभाववान् पटत्वादित्यत्र घटत्वरूपसाध्याभाव वृत्तिः प्रतियोगिता घटत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावरूपसा ध्यसामान्यनिरूपिता समवायसम्बन्धावच्छिन्ना प्रतियोगिता भवति, तत्प्रतियोगितावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन घटत्वरूपसा ध्याभावाधिकरणस्य प्रसिद्ध्या नाव्याप्तिः। घटभिन्नं पटत्वादि त्यत्र साध्याभावो घटभेदाभावो घटत्वरूपः समनियत्वात्, तद्वृ त्तिः साध्यसामान्यीया या प्रतियोगितेत्युक्तौ घटभेदरूपसाध्य सामान्यनिरूपिता प्रतियोगिता न भवति, तदीयप्रतियोगिताया घटएव सत्त्वात्, किन्तु तदभावाभावस्य तत्स्वरूपत्वन्यायेन घट भेदस्य घटभेदाभावाभावरूपत्वेन साध्यसामान्यपदेन घटभेदा भावाभावो ग्राह्यः, तथाच घटभेदाभावस्य घटत्वरूपतया साध्या भावात्मकघटत्वनिष्ठप्रतियोगितायाः समवायसम्बन्धावच्छिन्न तया तत्प्रतियोगितावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन लक्षणघटकघट त्वरूपसाध्याभावाधिकरणघटनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य हेतौ स

त्वात्समन्वयः। एवमन्यत्रापि साध्याभावाधिकरणप्रसिद्ध्या ना व्याप्तिः ॥

वृत्त्यन्तं प्रतियोगिताविशेषणमिति * साध्याभाववृत्तित्वं साध्यसामान्यीयप्रतियोगिताविशेषणं भवतीत्यर्थः। साध्याभाव वृत्तित्वस्य प्रतियोगिताविशेषणत्वाभावे आत्मत्वप्रकारकप्रमावि शेष्यतात्वावच्छिन्नकालिकसम्बन्धावच्छिन्न प्रतियोगिताकाभाव स्य स्वरूपसम्बन्धेन साध्यतायां आत्मत्वस्य हेतुतायामव्याप्तिः (आत्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वं कालिकेन जन्ये वर्तते, जन्यानां कालोपाधित्वमितिन्यायात्, तत्कालिकेन नास्तीत्याकारक प्रतीतिसिद्धाभावः आत्मनि वर्तते, नित्येषु कालिकायोगइति न्यायात्, अतस्साधनाश्रये साध्यसद्भावेनास्य हेतोस्सद्धेतुत्वमु पपद्यते) तथाहि, आत्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यतात्वावच्छिन्नका लिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्न कालिकस म्बन्धावच्छिन्न प्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नस्वरूपसम्बन्धाव च्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः आत्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यतात्वा वच्छिन्नकालिकसम्बन्धावच्छिन्न प्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्न स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नकालिकस म्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावश्च आत्मत्वप्रकारकप्रमाविशे ष्यतात्वावच्छिन्नकालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावरूप साध्यरूपएव, स्वप्रतियोगिमत्ताग्रहाविरोधिताघटकसम्बन्धाव च्छिन्नस्वनिष्ठप्रतियोगिताकाभावस्य स्वप्रतियोगिरूपत्वमिति नि यमात्, नतुसमनैयत्यात्साध्यरूपत्वं निरुक्तस्वरूपसम्बन्धावच्छि न्नप्रतियोगिताकाभावरूपस्य प्रथमाभावस्य सम्भवति, अत्र सा

ध्वस्य तत्रैव वर्तमानत्वेन तत्र साध्यनिष्ठकालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यैव स्वरूपसम्बन्धेन सत्त्वेन तन्निष्ठस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य तत्रासत्त्वात् ॥

(स्वप्रतियोगिमत्त्वाग्रहविरोधितावच्छेदकस्यत्र स्वपदं यत्प्रतियोगिताकाभावस्य तत्प्रतियोगिरूपत्वमुपपाद्यते तत्परं ग्राह्यम्, यथा, संयोगसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाभावस्य घटरूपत्वे उपपादनीये संयोगसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः स्वपदेन ग्राह्यः, स्वप्रतियोगिमत्त्वाग्रहविरोधितावच्छेदकसम्बन्धो नाम स्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नस्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशालिबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकप्रकारतावच्छेदकसम्बन्ध इत्यर्थः, स्वपदेन संयोगेन घटाभावस्य परिग्रहे स्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नस्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशालिबुद्धित्वावच्छिन्ना या प्रतिबध्यता संयोगसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपित किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताशालिबुद्धित्वावच्छिन्ना प्रतिबध्यता, तन्निरूपिता या प्रतिबन्धकता संयोगसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपित तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्ना प्रतिबन्धकता तदवच्छेदकप्रकारतावच्छेदकसम्बन्धः स्वरूपसम्बन्धः, तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावो घटस्वरूप इत्यर्थः। तथा च आत्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यतात्वावच्छिन्नकालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावरूपं साध्यनिष्ठकालि

सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्न स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः साध्यरूपएव, तस्य स्वपदग्राह्यसाध्यनिष्ठकालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रतियोगिमत्ताग्रहविरोधिताघटकस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावरूपत्वात्, कालिकसम्बन्धेन तादृशसाध्यवानिति बुद्धिं प्रति तादृशसाध्यं कालिकेन नास्तीतिप्रतीतिसिद्धाभावस्य स्वरूपसम्बन्धेन निश्चयस्यैव प्रतिबन्धकत्वात्। एवं तादृशसाध्यनिष्ठस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नकालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावोऽपि तादृशसाध्यरूपएव, स्वरूपसम्बन्धेन तादृशसाध्यवानिति बुद्धिं प्रति तादृशसाध्यं स्वरूपसम्बन्धेन नास्तीत्याकारकप्रतीतिसिद्धाभावस्य कालिकसम्बन्धेन निश्चयस्यैव प्रतिबन्धकत्वात्, तस्य स्वपदग्राह्यसाध्यनिष्ठस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्न प्रतियोगिताकाभावप्रतियोगिमत्ताग्रहविरोधिताघटककालिकसम्बन्धावच्छिन्न प्रतियोगिताकाभावरूपत्वात्। तथाच साध्यसामान्यपदेन साध्यनिष्ठकालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावपरिग्रहणे तत्प्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नात्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वरूपसाध्याभावनिष्ठाधेयतानिरूपिताधिकरणतावदात्मनिरूपितवृत्तित्वस्य आत्मत्वहेतौ सत्त्वादव्याप्तिरिति। साध्याभाववृत्तित्वस्य साध्यसामान्यीयप्रतियोगितायां विशेषणत्वाङ्गीकारे तु साध्यनिष्ठकालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाः साध्याभाववृत्तित्वाभावान्नाव्याप्तिः॥

नच साध्यनिष्ठकालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाा अपि साध्याभाववृत्तित्वादव्याप्तिस्तदवस्थैवेति वाच्यम्, साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभाववृत्तित्वस्य प्रतियोगिताविशेषणत्वाङ्गीकारात्, निरुक्तस्वरूपसम्बन्धाव.च्छिन्नप्रतियोगितायाः आत्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वानात्मकसाध्यनिष्ठकालिकसम्बन्धावच्छिन्न प्रतियोगिताकाभाववृत्तित्वेन तदात्मकसाध्यतावच्छेदकस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव वृत्तित्वाभावेन साध्याभाववृत्तिसाध्यसामान्यीयप्रतियोगितापदेन न स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्ना पूर्वगृहीता प्रतियोगिता धर्तुं शक्यते, किन्तु आत्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यतात्वावच्छिन्नकालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावीया कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाप्रतियोगितैव आत्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वात्मकसाध्याभावनिष्ठा ग्राह्या, तत्प्रतियोगितावच्छेदककालिकसम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणजन्यनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य आत्मत्वहेतौ सत्त्वान्नाव्याप्तिः। तथाच साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य साध्यनिष्ठप्रतियोगितायामनिवेशेऽयमेव दोषस्सम्भवतीति ॥

अत्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वञ्च साध्यतानिरूपितसंसर्गतावच्छेदकता पर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसंसर्गता

☞ दशमकल्पे * नन्वत्र कल्पे घटभिन्नं कपालत्वादित्यत्राव्याप्तिः, तथाहि, साध्याभाववृत्तिसाध्यसामान्यीयात्यन्ताभावत्वनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन (घटभेदाभावस्य घटरूपत्वं घटत्वरूपत्वञ्चाङ्गीक्रियते) घटरूपसाध्याभावाधि

कत्वे सति साध्यतानिरूपितसंसर्गतावच्छेदकातिरिक्तधर्मानव च्छिन्नसंसर्गताकत्वरूपं ग्राह्यम्, अत्र न्यूनवारकपर्याप्तिनिवेशे अतीतघटत्वावच्छिन्नकालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभा वस्य तद्धटानुयोगिकस्वरूपसम्बन्धेन साध्यतायां तद्धटत्वस्य हे तुतायामव्याप्तिः, (तद्धटत्वमतीतघटासमानकालिकघटवृत्ति ग्रा ह्यम्) तथाहि, सम्बन्धघटकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न प्रतियोगिताकाभावपदेन अतीतघटस्वरूपः अतीतघटत्वावच्छि न्नकालिकसम्बन्धावच्छिन्न प्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नशुद्ध स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावो गृह्यते, तद्वृत्तिः सा ध्यसामान्यीया या प्रतियोगितेत्युक्तौ अतीतघटत्वावच्छिन्नका लिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावरूपसाध्य सामान्यीया कालिकसम्बन्धावच्छिन्ना प्रतियोगिता, गृह्यते, तत्प्रतियोगिता वच्छेदककालिकसम्बन्धेन अतीतघटत्वावच्छिन्नकालिकसम्बन्धा वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्न तद्धटानुयोगिकस्वरूपस म्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावरूपस्यातिरिक्तस्य लक्षणघटक

करणे कपाले कपालत्वस्य हेतोर्वृत्तेः इतिचेन्न, स्वावच्छेदकसम्ब न्धावच्छिन्नत्व स्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन निरुक्तसाध्यी यप्रतियोगितावैशिष्ट्यस्य लक्षणघटकसाध्याभावत्वावच्छिन्नाधेय तायां निवेशनीयत्वात्, तन्निवेशोत्र तादृशप्रतियोगितापदेन घट भेदाभावाभावीयघटत्वनिष्ठसमवायसम्बन्धावच्छिन्न प्रतियोगि तायाः परिग्रहणे स्वसामानाधिकरण्यघटितनिरुक्तसम्बन्धद्वयेन तद्विशिष्टाऽधेयता घटत्वनिष्ठैव ग्राह्येति नाव्याप्तिः॥ अथवा, साध्यनिष्ठं यत्साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वा

साध्याभावस्याधिकरणे तद्घटे तद्घटत्वहेतोर्वृत्तेः। न्यूनवारकप र्याप्तिनिवेशेतु अतीतघटः कालिकेन नास्तीत्यभावस्य तद्घटानु योगिकस्वरूपसम्बन्धेनाभावस्य अतीतघटानात्मकस्यैव सम्बन्ध घटकसाध्याभावत्वतया तत्र निरुक्तसाध्यसामान्यीयप्रतियो गिताया असत्त्वेन तादृशसाध्यसामान्यीयप्रतियोगितापदेन अ तीतघटस्य कालिकेन योऽभावः तस्य तद्घटानुयोगिकस्वरूपेण योऽभावः तस्य स्वरूपेण योऽभावः तदीयस्वरूपसम्बन्धावच्छि न्नप्रतियोगिताया एव ग्राह्यतया तत्प्रतियोगितावच्छेदकस्वरूप सम्बन्धेन लक्षणघटकस्यातिरिक्तस्य, साध्याभावस्याधिकरणेऽती तघटादौ तद्घटत्वहेतोरसत्त्वान्नाव्याप्तिः॥

अत्र साध्यतानिरूपितसंसर्गतावच्छेदकेतरवारकपर्याप्ति निवेशे आत्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यतात्वावच्छिन्नकालिकसम्ब न्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य स्वरूपेण साध्यतायामात्मत्व स्य हेतुतायामव्याप्तिः, तथाहि, अत्र सम्बन्धघटकसाध्याभाव

वच्छिन्न प्रतियोगिताकाभावत्वरूपात्यन्ताभावत्वरूपानुयोगित्वं तान्निरूपितप्रतियोगिताश्रयो यस्साध्याभावः तद्वन्निरूपितवृत्ति त्वाभावो व्याप्तिरिति परिष्कारे घटत्वरूपसाध्याभावस्यैव तादृ शात्यन्ताभावत्वानिरूपितप्रतियोगिताश्रयत्वेन न तत्राव्याप्तिः॥

R. ननु साध्याभाववदवृत्तित्वलक्षणस्य वह्निमान् धूमादित्या दावव्याप्तिः। तथाहि, साध्याभावाधिकरणं धूमाधिकरणता, तन्निरूपितवृत्तित्वं धूमे वर्तते, अधिकरणनिरूपितत्ववत् अधिक रणतानिरूपितत्वस्याप्याधेयतायामङ्गीकृतत्वात् इतिचेन्न, सा

पदेन आत्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यतात्वावच्छिन्नकालिकसम्बन्धा वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नात्मानुयोगिकस्वरूपसम्ब न्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावरूपोऽतिरिक्तसाध्याभावो गृह्यते, तद्वृत्तिसाध्यसामान्यीयप्रतियोगितापदेन आत्मत्वप्रकारकप्रमा विशेष्यत्वस्य कालिकेन योऽभावः तस्य आत्मानुयोगिकस्वरूपेण योऽभावः तस्य स्वरूपेण योऽभावः तदीया स्वरूपसम्बन्धाव च्छिन्ना प्रतियोगिता गृह्यते, तत्प्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपसम्ब न्धेन आत्मत्वप्रकारकप्रमाऽविशेष्यत्वात्मकस्य लक्षणघटकस्य सा ध्याभावस्याधिकरणे आत्मनि आत्मत्वहेतोस्सत्त्वादिति। इतर थारकपर्याप्तिनिवेशे तु आत्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वस्य कालि केन योऽभावः तस्य स्वरूपेणाभाव एव आत्मत्वप्रकारकप्रमावि शेष्यत्वरूपः सम्बन्धघटकसाध्याभावपदेन ग्राह्यः, तद्वृत्तिसाध्य सामान्यीयप्रतियोगितापदेन आत्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वस्य कालिकेन योऽभावः तदीया कालिकसम्बन्धावच्छिन्ना प्रतियो गितैव ग्राह्या, तत्प्रतियोगितावच्छेदककालिकसम्बन्धेन लक्षण घटकसाध्याभावाधिकरणे जन्ये आत्मत्वहेतोरवृत्तेः नाव्याप्तिः॥

ध्याभावाधिकरणनिष्ठाधिकरणतानिरूपितत्वस्याधेयतायां विव क्षणेनाव्याप्त्यभावात्, "अधिकरणनिरूपितत्वघदधिकरणतानि रूपितत्वस्याप्याधेयतायां सर्वसम्मतत्वादिति, नियमानुसारेण धूमाधिकरणनिरूपितत्वधूमाधिकरणतानिरूपितत्वयोः धूमनि ष्ठाधेयतायां सत्त्वेपि धूमाधिकरणतानिष्ठाधिकरणतानिरूपित त्वस्य तत्राभावान्नाव्याप्तिः। नचैवमपि घटभिन्नं घटत्वाधिकरण तात्वादित्यत्राव्याप्तिः, तथाहि, साध्याभावाधिकरणं घटः, तन्नि

एवं सम्बन्धघटकसाध्याभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकतान्यूनतरवारकपर्यातिद्वयं निवेशनीयम्। अत्र न्यूनवारकपर्याप्त्यनिवेशे अभावत्वावच्छिन्नकालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नकालिकसम्बन्धावच्छिन्न प्रतियोगिताकाभावस्य कालिकेन साध्यतायां जन्यत्वहेतावव्याप्तेः, तथाहि, सम्बन्धघटकसाध्याभावपदेन साध्यतावच्छेदकैकदेशाभावत्वमात्रावच्छिन्नप्रतियोगिताकः अभावत्वावच्छिन्नकालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावो गृह्यते, तद्वृत्तिसाध्यसामान्यीयप्रतियोगितापदेन अभावस्य कालिकेन योऽभावः तस्य कालिकेन योऽभावः तद्रूपप्रकृतसाध्यसामान्यनिरूपिता कालिकसम्बन्धावच्छिन्ना प्रतियोगिता गृह्यते, तत्प्रतियोगितावच्छेदककालिकसम्बन्धेन लक्षणघटकसाध्याभावरूपस्य अभावत्वावच्छिन्नकालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नकालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नकालिकसम्बन्धा

ष्ठाऽधिकरणता घटत्वाधिकरणता, तन्निरूपिता वृत्तिता हेतौ वर्तत इतिचेन्न। स्वनिरूपितत्व स्वनिष्ठाधिकरणतानिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणविशिष्टं यदाधेयत्वं तदभावो व्याप्तिरित्युच्यते, अत्र हेतुरूपघटत्वाधिकरणतात्वनिष्ठाधेयतायां घटत्वाधिकरणतानिरूपितत्वस्य सत्त्वेपि साध्याभावाधिकरणघटनिरूपितत्वस्याभावान्नाव्याप्तिः॥

२. ननु सम्बन्धघटकसाध्यनिष्ठप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वानिवेशे विशेष्यत्वस्य कालिकसम्बन्धेनाभावस्य स्वरूपेण साध्यतायां आत्मत्वहेतावव्याप्तिसम्भवे आत्म

च्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य अधिकरणे जन्ये जन्यत्वस्य स-
त्त्वात्। न्यूनवारकपर्याप्तिनिवेशे तु सम्बन्धघटकसाध्याभावपदे-
न अभावस्य कालिकेन योऽभावः तस्य कालिकेन योऽभाव-
स्तस्य कालिकेनाभावो ग्राह्यः, तद्वृत्तिसाध्यसामान्यीयप्रतियोगि-
तापदेन अभावस्य कालिकेन योऽभावः तस्य कालिकेन योऽ-
भावः तस्य कालिकेन योऽभावः तस्य स्वरूपेण योऽभावः तदी-
या स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्ना प्रतियोगिता ग्राह्या, तत्प्रतियोगिता-
वच्छेदकस्वरूपसम्बन्धेन पूर्वनिर्दिष्टस्य लक्षणघटकसाध्याभाव-
स्याधिकरणे नित्ये जन्यत्वहेतोरवृत्त्या नाव्याप्तिः ॥

साध्यतावच्छेदकेतरवारकपर्याप्त्यनिवेशे, आत्मत्वप्रका-
रकप्रमाविशेष्यतात्वावच्छिन्नकालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकाभावस्य स्वरूपसम्बन्धेन साध्यतायां आत्मत्वहेतावव्याप्तिः,
तथाहि, सम्बन्धघटकसाध्याभावपदेन अतिरिक्तः आत्मवृत्तित्व-
विशिष्टो यः आत्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यतात्वावच्छिन्नकालिक-
सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः तस्य स्वरूपेणाभावो गृही-

त्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावपर्यन्तानुसरणं मूलकृता कथं कृत-
मिति चेन्न, साध्याभाववृत्तिसाध्यसामान्यीयप्रतियोगितावच्छेद-
कसम्बन्धसामान्येन साध्याभावाधिकरणत्वप्रवेशे तत्र अव्या-
प्त्यभावात्, तथाहि, तादृशसम्बन्धसामान्यान्तर्गतकालिकस्वरू-
पोभयसम्बन्धेन विशेष्यतारूपसाध्याभावाधिकरणे महाकाले
आत्मत्वस्यावृत्तेः। आत्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावसाध्ये
तु निरुक्तसम्बन्धद्वयेनात्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वरूपसाध्याभ-

ते, तद्वृत्तिसाध्यसामान्यीयप्रतियोगितापदेन आत्मवृत्तित्वविशिष्टो यः आत्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावः तस्य स्वरूपेण योऽभावः तस्य स्वरूपेण योऽभावः तदीया स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्ना प्रतियोगिता गृह्यते, तत्प्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपसम्बन्धेन आत्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावरूपसाध्याभावाधिकरणं आत्मनि आत्मत्वहेतोर्वृत्तेः। एतस्य कार्योपस्थितौ तु सम्बन्धवच्छ साध्याभावपदेन आत्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यतारूपः साध्याभाववत्त्व ग्राह्यः, तद्वृत्तिसाध्यसामान्यीयप्रतियोगितापदेन आत्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यतात्वावच्छिन्नकालिकसम्बन्धावच्छिन्न प्रतियोगिताकाभावरूपप्रकृतसाध्यसामान्यीया प्रतियोगितैव ग्राह्या, तत्प्रतियोगितावच्छेदककालिकसम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणे जन्ये आत्मत्वस्य अवृत्तेः नाव्याप्तिः॥

समवायवृत्त्यादिसम्बन्धेनेति * साध्यसामान्यीयेत्यत्र सामान्यपदाभावे समवायसम्बन्धेन प्रमेयवान् ज्ञानत्वादित्यत्राव्याप्तिः, तथाहि, सम्बन्धघटकसाध्याभावः समवायसम्बन्धाव

च्छिन्नाधिकरणाप्रसिद्ध्या अव्याप्तिस्सङ्गच्छते। एतदर्थमेव प्रमापदस्योपादानम्। न च तत्तत्सम्बन्धसामान्येन साध्याभावाधिकरणत्वप्रवेशो प्रयोजनविरहेण केवलविशेष्यत्वाभावसाध्यकस्थलेऽव्याप्तिस्सङ्गच्छत इति वाच्यम्, घटभिन्नं कपालत्वादित्यत्र अव्याप्तिः, तथाहि, 'घटत्वरूपसाध्याभावनिष्ठतादृशप्रतियोगितावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन घटरूपसाध्याभावाधिकरणे कपाले कपालत्वहेतोर्वृत्तेः। तादृशप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये

च्छिन्नसत्त्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः, तद्वृत्तिः साध्यभेदा या प्रतियोगितायां भेदमात्रस्यात्र साध्यत्वेन वह्न्यादि पदार्थस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धस्य धर्मांशतया समवायसम्बन्धावच्छिन्नसत्त्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्न कालिकसम्बन्धावच्छिन्न प्रतियोगिताकाभावपदसाध्यविशेषणितापत्ता कालिकसम्बन्धावच्छिन्ना प्रतियोगिता वृत्तौ, प्रतियोगितावच्छेदककालिकसम्बन्धेन समवायसम्बन्धावच्छिन्नभेदप्रतियोगित्वप्रतियोगिताकाभावरूपलक्षणघटकसाध्याभावाधिकरणे तस्य ज्ञाने ज्ञानत्वस्य वृत्तेः। एवं विषयतासम्बन्धेन भेदसाध्यकज्ञानत्वहेतावपि साध्याभावत्वावच्छिन्नस्य कालिकविषयतासम्बन्धावच्छिन्न प्रतियोगिताकाभावरूपसाध्याभावविशेषणितप्रतियोगितामादायाव्याप्तिः। सामान्यपदनिवेशे तु स्वप्रतियोगिकसामान्याविरोधितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वविशिष्टप्रतियोगिताकाभावत्वेन स्वप्र

न साध्याभावाधिकरणत्वप्रवेशे तु घटत्वाभावाभाववृत्तिप्रकृतसाध्यसामान्यीयप्रतियोगितावच्छेदकतादात्म्यसम्बन्धोऽपि तादृशसम्बन्धसामान्यान्तर्गतः इति निरुक्तप्रतियोगितावच्छेदकसमवायतादात्म्योभयसम्बन्धेन साध्याभाववति घटे घटत्वस्यावृत्तेरव्याप्त्यनवकाशात्। नचैवं घटभिन्नं घटत्वादित्यादौ निरुक्तसम्बन्धद्वयेन साध्याभावाधिकरणे घटत्वस्यावृत्तेरव्याप्तेः वारणात् अत्यन्ताभावत्वनिरूपितत्वस्य प्रतियोगिताविशेषणत्वमनावश्यकमिति वाच्यम्, कालिकेन घटवान्, महाकालत्वादित्यत्राव्याप्तेः, घटवद्भिन्नभेदस्य घटस्वरूपतया एतादृशसाध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकतादात्म्यसम्बन्धोऽपि. तादृशसम्बन्धसामा

त्तियोगिसामान्यरूपत्वानङ्गीकारेण प्रमेयाभावनिष्ठकालिकविशेषणत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य स्वप्रतियोगिवृत्तित्वेन सामान्यरूपत्वानङ्गीकारेण साध्यसामान्यपदेन प्रमेयाभावादेः स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यैव ग्राह्यतया साध्यप्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपसम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणे सामान्यादौ ज्ञानत्वस्यावृत्तेः नाव्याप्तिः। ननु समवायसम्बन्धेन प्रमेयसाध्यकस्थले सामान्यपदव्यावृत्तिमुक्त्वा विषयतासम्बन्धेन तत्साध्यकस्थलानुसरणे किं बीजमिति चेन्न, साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तिताश्रयत्वस्य साध्ये विशेषणत्वाङ्गीकारेण प्रमेयाभावनिष्ठकालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यातिरिक्तत्वेन साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वविरहेण तादृशाभावमादाय दोषवारणसम्भवात् सामान्यपदस्य वैयर्थ्यप्रसक्त्या विषयतया प्रमेयसाध्यकस्थलानुसरणस्य युक्तत्वात्।

न्यान्तर्गत इति। तादृशसाध्यसामान्यीयप्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपतादृशस्योभयसम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणस्याप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिवारणाय अत्यन्ताभावत्वनिरूपितत्वस्यावश्यकत्वात् ॥

साध्याभाववृत्तिसाध्यसामान्यीयप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वघटितयथाश्रुतव्याप्तेरनुगमप्रकारः॥ साध्यतावच्छेदकविशिष्टान्यत्वं व्याप्तिः, साध्यतावच्छेदकवैशिष्ट्यञ्च स्वाधिष्ठाधेयताविशिष्टत्वसम्बन्धेन, आधेयतावैशिष्ट्यञ्च स्वानिरूपितनिरवच्छिन्नाधिकरणतावन्निरूपितवृत्तित्वसम्बन्धेन; आधेयतायां स्ववैशिष्ट्यञ्च स्वविशिष्टप्रतियोगिताविशिष्टत्व स्वाविशिष्टप्रतियोगिताकाभावविशिष्टत्वोभयसम्बन्धेन, आधेयतायां प्रतियोगिता-

विषयतया तत्साध्यकस्थलेतु सर्वस्यापि पदार्थस्य विषयतया कुत्रचित् ज्ञाने विद्यमानतया साध्यतावच्छेदकविषयतासम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वस्य तादृशसाध्यविशेषरूपाभावेऽप्यक्षततयाऽत्र दोषोपपत्तिः सम्भवति (जन्यानां कालोपाधित्वनियमाङ्गीकारे प्रमेयाभावनिष्ठकालिकसम्बन्धावच्छिन्न प्रतियोगिताकाभावं तन्नियमानङ्गीकारे प्रमेयाभावनिष्ठविषयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावञ्चादाय निरुक्तस्थलेऽव्याप्तिः वक्तव्या। ननु तर्हि साध्याभावनिष्ठवृत्त्यनियामकविषयतासम्बन्धावच्छिन्नाधेयताया अप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिदानमसङ्गतमिति वाच्यम्, विषयतासम्बन्धावच्छिन्नघटत्वावच्छिन्न प्रतियोगिताकाभावसाध्यकघटत्वादिहेतुकस्थले साध्याभाववृत्तिसाध्यसामान्यीयप्रतियोगितावच्छेदकविषयतासम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभावनिष्ठाधेयताया अप्रसिद्ध्या

वैशिष्ट्यञ्च स्वनिरूपकाभावत्वावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन, आधेयतायामभाववैशिष्ट्यञ्च स्ववृत्तिसाध्यसामान्यीयप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन, उभयत्र प्रतियोगितायां स्ववैशिष्ट्यञ्च स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व स्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन ग्राह्यम् * स्वानिरूपकसाध्यकभिन्नत्वञ्चिलेत। निरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्न स्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्वसम्बन्धेन साध्यविशिष्टान्यत्वं स्वानिरूपकसाध्यकभिन्नत्वं ज्ञेयम्, वह्निमाद्धूमादित्यत्र वह्न्यभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायां साध्यस्य निरूपितत्वसम्बन्धेन सत्वेन तादृशसम्बन्धेन साध्यविशिष्टान्यत्वं सम्भवति, प्रमेयवान् ज्ञानत्वादित्यत्र प्रमेयाभावत्वावच्छिन्नकालिकादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायां यदा

ऽव्याप्तिवारणाय साध्याभावनिष्ठसम्बद्धतानिरूपितसम्बन्धितया एव लक्षणे निवेशनीयतया प्रमेयसाध्यकस्थलेऽपि प्रमेयाभावनिष्ठविषयतासम्बन्धावच्छिन्नसम्बद्धता निरूपितसम्बन्धितावद्ज्ञाननिरूपितवृत्तित्वस्य ज्ञानत्वे सत्त्वादव्याप्त्युपपत्तेः) एतद्रूपानेतद्रूपादित्यत्र साध्ये यावत्त्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरित्याशङ्कायामाह * स्वानिरूपकेति * स्वानिरूपकं यत्साध्यं तत्कं यद्यत्स्वं तद्भिन्नत्वमित्यर्थः । वह्निमान् धूमादित्यादौ स्वपदेन स्वरूपसम्बन्धानवच्छिन्नवह्न्यभावत्वावच्छिन्न प्रतियोगित्व घटाभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वादेः परिग्रहणे स्वानिरूपकः स्वरूपसम्बन्धानवच्छिन्नवह्न्यभावत्वावच्छिन्नाभाव घटाभावाभावादिः, स्वानिरूपकं यत्साध्यं वह्न्यभावाभावात्मकं वह्निरूपं साध्यं, तत्कं यत्त्स्वं निरुक्तवह्न्यभावप्रतियोगित्व घटाभावप्रतियोगित्वादिः, तद्भिन्नत्वं स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नवह्न्यभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगि

दिसाध्यस्य निरूपितत्वसम्बन्धेनासत्त्वेन तादृशसम्बन्धेन साध्यविशिष्टत्वस्यैव सत्त्वेन न तां प्रतियोगितामादाय दोषः । नच समवायेन प्रमेयवान् ज्ञानत्वादित्यत्र समनैयत्येन लाघवेन च साध्याभावाभावस्य सत्तारूपत्वकल्पनस्यौचित्येन प्रमेयाभावत्वावच्छिन्नस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायां सत्तात्मकसाध्यनिरूपितत्वस्य सत्त्वेऽपि घटाद्यात्मकसाध्यनिरूपितत्वस्याभावेन निरुक्तसम्बन्धेन साध्यविशिष्टत्वस्यैव सत्त्वेन अव्याप्तिरिति वाच्यम्, अभावविरहात्मत्वं वस्तुनः प्रतियोगितेति प्रतियोगिसामान्यलक्षणकर्तुराचार्यस्य मतेनैतल्लक्षणस्य कृतत्वेन प्रमेयसामान्यस्य प्रमेयाभावाभावत्वसिद्धेरप्रत्यूहत्वेन निरुक्तरीत्या दोषान

तत्रां वर्तत इति समन्वयो ग्राह्यः (निरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्न स्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्त्वसम्बन्धेन साध्यवि शिष्टान्या या साध्याभावनिष्ठा प्रतियोगितेत्यनुगमप्रकारो ग्राह्यः) एतद्रूपवानेतद्वृत्त्यादित्यत्रापि साध्यसामान्यीयप्रतियोगितापदेन एतद्रूपाभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगितामादाय समन्वयो ग्राह्यः गौरवस्यादोषत्वादिति * व्याप्यहेतुसामान्यलक्षणे साध्यताव च्छेदकधर्मसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभाववृत्तिसाध्यसामान्यीय प्र तियोगितावच्छेदकसम्बन्धप्रवेशेन लक्षणगौरवसम्भवेपि भाव साध्यकानुमितिं प्रति स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभावाधिकर णताघटितव्याप्तिनिर्णयस्य अभावसाध्यकानुमितिं प्रति स्थलभे देन समवायसंयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभावाधिकरणता घटितनिर्णयस्य च कारणत्वमिति कार्यकारणभावाङ्गीकारेण का र्यकारणभावे गौरवाभावेन न कापि क्षतिरित्यभिप्रायः ॥

वकाशात् । अथवा, साध्यव्यापकानिरूपितं स्वानिरूपकसाध्यकं यत् तदन्यत्वमेव स्वानिरूपकसाध्यकभिन्नत्वं वक्तव्यम्, लाघ वेन सत्तायाः प्रमेयाभावाभावरूपत्वाभ्युपगमेपि स्वानिरूपकघ टादिसाध्यकत्वस्य प्रमेयाभावत्वावच्छिन्नस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्न प्रतियोगितायां सत्त्वेपि साध्यतावच्छेदकसमवायेन साध्यव्या पकभूता या सत्ता तन्निरूपितत्वस्यैव तत्र सत्त्वेन साध्यव्यापका निरूपितत्वस्य तत्राभावेन साध्यव्यापकानिरूपितस्वानिरूपकसा ध्यकपदेन प्रमेयाभावत्वावच्छिन्नकालिकादिसम्बन्धावच्छिन्नप्र तियोगिताया एव ग्राह्यतया तदन्यस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्ननिरुक्त प्रतियोगितामादाय समन्वयसम्भवात् ॥

११ * मू * नच तथापि घटान्योन्याभाववान् पटत्वादित्यन्योन्याभावसाध्यके घटत्वादिरूपसाध्याभावे न साध्यीयं प्रतियोगित्वम्, नवा समवायसम्बन्धस्तदवच्छेदकः, तादात्म्यस्यैव तदवच्छेदकत्वात् इत्यव्याप्तिस्तदवस्थैवेति वाच्यम्। अत्यन्ताभावाभावस्य प्रतियोगिरूपत्वेन घटभेदस्य घटभेदात्यन्ताभावत्वावच्छिन्नसमवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावरूपतया घटभेदात्यन्ताभावरूपस्य प्रतियोगितावच्छेदकीभूतघटत्वस्यापि समवायसम्बन्धेन घटभेदरूपाभावप्रतियोगित्वात् ॥ ९

व्या। * न साध्यीयं प्रतियोगित्वमिति * घटभिन्नं पटत्वादित्यत्र घटभेदाभावरूपसाध्याभावो घटत्वस्वरूपः, समनैयत्यात्। साध्यसामान्यरूपघटभेदप्रतियोगित्वस्य घटएव सत्त्वेन घटत्वरूपसाध्याभावे न साध्यीयं प्रतियोगित्वं सम्भवतीति भावः। सर्वत्रभेदाभावस्य भेदप्रतियोगितावच्छेदकरूपत्ववत् भेदप्रतियोगिरूपत्वस्याप्यङ्गीकृतत्वेन घटरूपसाध्याभावे घटभेदरूपसाध्यप्रतियोगित्वस्य सम्भवेन न साध्यीयं प्रतियोगित्वमित्यनुपपन्नमित्यत आह * नवा समवायसम्बन्ध इति * तादात्म्येति * अव्याप्तिरिति * पूर्वोक्तरीत्या घटभेदरूपसाध्यप्रतियोगित्वस्य साध्याभावे घटस्वरूपे सम्भवेपि तादात्म्यस्यैव तत्प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वेन तेन सम्बन्धेन घटघटत्वान्यतरात्मक साध्याभावाधिकरणे घटे घटत्वे वा पटत्वहेतोरवर्तमानतयाऽव्याप्त्यसम्भवेपि घटभिन्नं घटत्वत्वादित्यत्र घटरूपसाध्याभाववृत्ति

साध्यसामान्यीयप्रतियोगितावच्छेदकतादात्म्यसम्बन्धेन घटत्वात्मकसाध्याभावाधिकरणे घटत्वे घटत्वत्वहेतोस्सत्त्वादव्याप्तिरिति भावः (घटभेदाभावो घटरूपो घटत्वरूप इतिचाभिप्रायः, * अत्यन्ताभावस्येति * अत्यन्ताभावाभावस्य अत्यन्ताभावप्रतियोगिप्रतियोगिरूपत्वाङ्गीकारेण घटभेदाभावाभावस्यापि घटभेदरूपत्वाङ्गीकारेण साध्यसामान्यपदेन घटभेदरूपघटभेदाभावाभावपरिग्रहणे साध्याभावात्मकघटभेदाभावरूपघटत्वस्यापि तादृशसाध्यप्रतियोगित्वेन तादृशप्रतियोगितावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन लक्षणघटकसाध्याभावाधिकरणे घटादौ घटत्वत्वस्याभावादव्याप्तिरिति भावः। नच सम्बन्धघटकसाध्याभावपदेन घटरूपसाध्याभावपरिग्रहणे तद्वृत्तिप्रकृतसाध्यसामान्यीयप्रतियोगितावच्छेदकतादात्म्यसम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणतामादायाव्याप्तिः तदवस्थैवेति वाच्यम्, उत्तरत्र साध्यसामान्यीयप्रतियोगितायां अत्यन्ताभावत्वरूपानुयोगितानिरूपितत्वस्य तादात्म्यसम्बन्धानवच्छिन्नत्वपर्यवसितस्य विशेषणीयतया निरुक्तभेदीयप्रतियोगितायां तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नत्वरूपस्य अन्योन्याभावत्वरूपानुयोगितानिरूपितत्वस्य सत्त्वेपि अत्यन्ताभावत्वरूपानुयोगितानिरूपितत्वाभावेन न तां प्रतियोगितामादायाव्याप्तिः, अत्यन्ताभावत्वनिरूपितप्रतियोगितायाः परिग्रहणे तदवच्छेदकत्वस्य समवायएव सत्त्वेन तत्सम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणे घटादौ घटत्वघटत्वत्वादिहेतोरभावेनाव्याप्त्यभावात् ॥

१२ * मू * नचान्यत्रात्यन्ताभावाभावस्य प्रतियोगिरूपत्वेपि घटभेदात्यन्ताभावाभावो न घटभेदस्वरूपः, किन्तु प्र

तियोगितावच्छेदकीभूतघटत्वात्यन्ताभावएवेति सिद्धान्त इति वाच्यम्, यथाहि घटत्वावच्छिन्नघटवत्ताग्रहे घटात्यन्ताभावाग्रहात् घटात्यन्ताभावाभावव्यवहाराच्च घटात्यन्ताभावाभावो घटस्वरूपः, तथा घटभेदवत्ताग्रहे घटभेदात्यन्ताभावाग्रहात् घटभेदात्यन्ताभावाभावव्यवहाराच्च घटभेदएव तदत्यन्ताभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभाव इति तात्सिद्धान्तो न युक्तिसहः। विनिगमनाविरहेण घटस्य घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावाभावत्ववत् घटभेदस्यापि घटभेदात्यन्ताभावाभावत्वसिद्धेरप्रत्यूहत्वाच्च। अत एव तादृशसिद्धान्तो नोपाध्यायसम्मतः। अतएवचाभावविरहात्मत्वं वस्तुनः प्रतियोगितेत्याचार्याः। अन्यथा घटभेदात्यन्ताभावप्रतियोगिनि घटभेदे तल्लक्षणस्याव्याप्त्यापत्तेः। अन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकाभावेचातिव्याप्त्यापत्तेश्च। नचैवं घटत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटत्वात्यन्ताभावस्यापि घटभेदस्वरूपत्वापत्तिरिति वाच्यम, तदत्यन्ताभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावस्यैव तत्स्वरूपत्वाभ्युपगमात्। तद्वत्ताग्रहे तादृशतदत्यन्ताभावाभावस्यैव व्यवहारात्। उपाध्यायैः घटत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटत्वात्यन्ताभावस्यापि घटभेदस्वरूपत्वाभ्युगमाच्च॥

व्या * नचान्यत्रेति * अन्यत्र भेदात्यन्ताभावाभावातिरिक्तस्थले * घटत्वात्यन्ताभावएवेति * घटभेदाभावस्य घटत्वरूपतया घटभेदात्यन्ताभावाभावः घटत्वात्यन्ताभावरूप इत्यर्थः तथाच घटभेदाभावाभावस्य घटत्वात्यन्ताभावरूपतया सा

सामान्यपदेन न घटभेदाभावाभावो गृहीतुं शक्यत इत्यर्थः * अत एव तादृशसिद्धान्त इति * अत एव विनिगमनाविरहेणैव (एकपक्षसाधकयुक्त्यभावेन) भेदाभावाभावस्यापि भेदरूपत्व सिद्धेरेव * अत एवत्राभावविरहेति * अत एव भेदस्य भेदाभावा भावत्वसिद्धेरेव * आचार्या इति * वस्तुनिष्ठप्रतियोगित्वं प्रति योग्यभावाभावत्वरूपमित्युदयनाचार्याशयः * अन्यथेति * अन्य था घटभेदस्य घटभेदाभावाभावरूपत्वानङ्गीकारे, घटभेदे घटभे दाभावप्रतियोगिलक्षणस्याव्याप्तेः * अतिव्याप्त्यापत्तेश्चेति * घट भेदाभावप्रतियोगिलक्षणस्य घटत्वाभावे सत्त्वादतिव्याप्त्यापत्तेः, घटभेदाभावस्य घटत्वरूपत्वेन तदभावत्वस्य घटत्वाभावेऽक्षत त्वात् * नचैवमिति * घटभेदाभावाभावस्य घटभेदरूपत्वेन घट त्वात्यन्ताभावरूपत्वेन च वक्तव्यतया "तदभिन्नाभिन्नस्य तत्स्व रूपत्वमिति, न्यायेन घटत्वात्यन्ताभावाभिन्नेन घटभेदाभावाभावे न घटभेदस्याभिन्नत्वेन घटत्वात्यन्ताभावघटभेदयोरभेद आपाद्यत इति भावः * उपाध्यायैरिति * धर्मिभेदधर्मात्यन्ताभावयोरैक्या भ्युपगमेन घटभेदघटत्वात्यन्ताभावयोरभेदाङ्गीकरणमुचितमेवेति गङ्गेशोपाध्यायाभिप्रायः ॥

१२ * मू * नचैवं साध्यसामान्यीयप्रतियोगितावच्छेद कसम्बन्धेनैव साध्याभावाधिकरणत्वं विवक्ष्यताम्, किं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभाववृत्तित्वस्य प्र तियोगिताविशेषणत्वेनेति वाच्यम्, कालिकसम्बन्धाव च्छिन्नात्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावस्य विशेषणतावि शेषेण साध्यत्वे आत्मत्वादिहेतावव्याप्त्यापत्तेः । कालिक

सम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभावस्य विशेषणताविशेषसम्बन्धेन योऽभावः तस्यापि साध्यरूपतया कालिकसम्बन्धवत् विशेषणताविशेषोपिसाध्यीयप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धः, तेन सम्बन्धेनात्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वरूपसाध्याभाववत्यात्मनि हेतोरात्मत्वस्य वृत्तेः ॥

व्या * साध्याभाववृत्तिसाध्यसामान्ययप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणत्वानिवक्षणस्थलेऽस्य विषयस्य निरूपितत्वेन नेह पुनः निरूप्यते ॥

१४ * मू * प्रतियोगितावच्छेदकवत्प्रतियोग्यप्यन्योन्याभावाभावः, तेन तादात्म्यसम्बन्धेन साध्यतायां साध्यतावच्छेदक सम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभाववृत्तिसाध्यीयप्रतियोगित्वस्य नाप्रसिद्धिः ॥

व्या * प्रतियोगितावच्छेदकवदिति * स्वप्रतियोगिप्रतियोगितावच्छेदकधर्मवत् स्वप्रतियोगिप्रतियोग्यप्यन्योन्याभावाभावः भवति, (स्वपदं अन्योन्य.भावाभावपरम्) अतो घटभेदाभावो घटत्वरूप इव घटरूपोपि भवतीत्यर्थः * तादात्म्यसम्बन्धेन साध्यतायामिति *अन्यथा, तादात्म्यसम्बन्धेन (कम्बुग्रीवादिमत्वात्) घटवान्घटत्वादित्यत्राव्याप्तिः, साध्याभावात्मकघटभेदे घटभेदाभावानिरूपितप्रतियोगितायास्सत्त्वेपि घटभेदाभावस्य घटरूपसाध्यसामान्यरूपत्वानङ्गीकारे साध्याभाववृत्तिसाध्यसामान्यीयप्रतियोगिताया अत्राप्रसिद्धत्वात् ॥

१५ * मू * इत्थञ्चात्यन्ताभावत्वनिरूपितत्वेनापि साध्यसामान्यीयप्रतियोगिता विशेषणीया, अन्यथा घटान्योभाववान् घटत्ववत्वादित्यादावव्याप्तेस्तादवस्थ्यात्, तादात्म्यसम्बन्धस्यापि निरुक्तसाध्याभाववृत्तिसाध्यीयप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वात् ॥

व्या * इत्थञ्चेति * साध्यसामान्यीयप्रतियोगितायां अत्यन्ताभावत्वरूपानुयोगितानिरूपितत्वं विशेषणं देयम्, अन्यथा घटभिन्नं घटत्ववत्वादित्यादावव्याप्तिः, तथाहि, अत्र साध्याभावः घटभेदाभावः घटस्वरूपो गृह्यते, घटभेदाभावस्य घटघटत्वस्वरूपत्वस्याङ्गीकार्यत्वात्, तद्वृत्तिः साध्यसामान्यीया प्रतियोगिता घटभेदरूपप्रकृतसाध्यनिरूपिता तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्ना प्रतियोगिता ग्राह्या, तत्प्रतियोगितावच्छेदकतादात्म्यसम्बन्धेन लक्षणघटकघटात्मकसाध्याभावाधिकरणघटत्वनिरूपितवृत्तित्वस्य घटत्वत्वे सत्त्वात्। तन्निवेशे तु पूर्वगृहीतघटभेदानिरूपिता प्रतियोगिता अन्योन्याभावत्वरूपानुयोगितानिरूपितैव, नात्यन्ताभावत्वरूपानुयोगितानिरूपिता (अन्योन्याभावत्वनिरूपितत्वञ्च तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नत्वमेव, अत्यन्ताभावत्वनिरूपितत्वञ्च तादात्म्यभिन्नसम्बन्धावच्छिन्नत्वम्) अतोऽत्यन्ताभावत्वरूपानुयोगितानिरूपितप्रतियोगितापदेन घटभेदाभावाभावात्वरूपानुयोगितानिरूपिता समवायसम्बन्धावच्छिन्ना प्रतियोगिता ग्राह्या, तत्प्रतियोगितावच्छेदकसमवायसम्बन्धावच्छिन्न साध्याभावाधिकरणतामादाय समन्वयः ॥

(नच घटभेदघटभेदाभावाभावयोरैक्यात् घटभेदनिरूपित प्रतियोगितायामप्यत्यन्ताभावत्वनिरूपितत्वमक्षतमिति वाच्यम्, वस्त्वैक्येऽपि भेदपदसमभिव्याहारस्थलीयायां तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायां भेदत्वनिरूपितत्वस्य अत्यन्ताभावपदसमभिव्याहारस्थलीयायां तादात्म्यसम्बन्धानवच्छिन्नायां प्रतियोगितायामत्यन्ताभावत्वनिरूपितत्वस्यचाङ्गीकारेण निरुक्तभेदीय प्रतियोगिताया धर्तुमशक्यतया घटभेदाभावत्वावच्छिन्नसमवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितामादायैव समन्वयो ग्राह्यः)

१६ * मू * यद्वा, साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न साध्याभाववृत्तिसाध्यसामान्यीयनिरुक्तप्रतियोगित्व तदवच्छेदकत्वान्यतरावच्छेदकसम्बन्धेनैव साध्याभावाधिकरणत्वं विवक्षणीयम्, वृत्त्यन्तमन्यतरविशेषणम्। एवञ्च घटान्योन्याभाववान् घटत्वत्वादित्यादौ साध्याभावस्य घटत्वादेः साध्यप्रतियोगिकत्वविरहेऽपि न क्षतिः। तादृशान्यतरस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यैव तत्र सत्त्वात्॥

* ननु घटभिन्नं घटत्वत्वादित्यत्राव्याप्तिः, घटभेदाभावा घटत्वाभावरूपत्वेन घटभेदरूपत्वाभावेन घटत्वरूपघटाभावात्मकसाध्याभाववृत्तिसाध्यसामान्यीय प्रतियोगित्वाप्रसिद्धेः, इत्याशङ्कायां कल्पान्तरमवतारयति * यद्वेति * घटाभेद्यं घटत्वत्वादित्यत्र घटत्वरूपसाध्याभावे घटभेदरूपप्रकृतसाध्यीय प्रतियोगिताया असत्त्वेन घटभेदाभावाभावीयप्रतियोगितायास्तत्सत्त्वेऽपि घटभेदाभावाभावस्य घटत्वाभावरूपतया साध्यरूप

त्वाभावेन निरुक्तसाध्याभाववृत्तिसाध्यसामान्यीयप्रतियोगित्वा प्रसिद्ध्य ऽव्याप्तिसम्भवेऽपि घटत्वात्मकसाध्याभावप्रकृतसाध्यीयप्रतियोगितावच्छेदकतायास्समवायसम्बन्धावच्छिन्नायास्सत्त्वेन नाव्याप्तिः। साध्याभाववृत्तिसाध्यसामान्यीयप्रतियोगित्वमात्रोक्तौ निरुक्तरीत्या घटभेदसाध्यकसद्धेतावव्याप्तिः। साध्याभाववृत्तिसाध्यीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वमात्रोक्तौ वह्निमान् धूमादित्यत्र साध्याभावे वह्न्यभावाभावात्मकसाध्यीयप्रतियोगिताया एव सत्त्वेन तत्प्रतियोगितावच्छेदकताया असत्त्वेनाव्याप्तिप्रसङ्गः, अतोऽन्यतरपर्यन्तानुसरणम् ॥

नच वह्निमान् धूमादित्यत्रापि वह्न्यभावच्छेदरूपसाध्यसामान्यीयप्रतियोगितावच्छेदकतायाः साध्याभावे सत्त्वेन समन्वयसम्भवेनान्यतरपर्यन्तानुसरणं व्यर्थमेवेति वाच्यम्. तथासति कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यत्राव्याप्तेः, कपिसंयोगाभावस्य केवलान्वयितया तदवच्छेदस्याप्रसिद्धतया साध्यपदेन कपिसंयोगाभाववच्छेदस्य धर्तुमशक्यत्वात्। अन्यतरनिवेशे तु तदन्यतरान्तर्गतकपिसंयोगाभावाभावीयप्रतियोगितां साध्याभाववृत्तिमुपादाय समन्वयसम्भवात्। नच कपिसंयोगाभावस्य केवलान्वयित्वेन कपिसंयोगाभावाभावस्याप्यप्रसिद्धेः कपिसंयोगाभावाभावीयप्रतियोगितामादाय कथं समन्वय इति वाच्यम्, "अभावविरहात्मत्वं वस्तुनः प्रतियोगिते"त्याचार्यमतानुसारेण कपिसंयोगनिष्ठायाः प्रतियोगितायाः कपिसंयोगाभावाभावत्वरूपत्वेन वक्तव्यतया तत्सिद्धेरङ्गीकार्यत्वात्। अथवा, स्वात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तित्वरूपत्वेन कपिसंयोगाभावनिष्ठस्वाभि

मताव्याप्यवृत्तित्वानुरोधेन कपिसंयोगाभावाभावस्यावश्यमभ्युपेयत्वात् ॥

अत्रापि कल्पे तादात्म्यसम्बन्धेन साध्यतायामव्याप्तिवारणाय प्रतियोगितावच्छेदकवत्प्रतियोग्यप्यन्योन्याभावाभाव इत्यङ्गीकर्त्तव्यम् । घटभेदसाध्यकसद्धेतौ साध्याभाववृत्तिप्रकृतसाध्यीयप्रतियोगितावच्छेदकतादात्म्यसम्बन्धमादायाव्याप्तिवारणाय साध्यीयप्रतियोगितायामत्यन्ताभावत्वनिरूपितत्वं निवेशनीयमेव * वृत्त्यन्तमन्यतरविशेषणमिति * साध्याभाववृत्तित्वस्य साध्यीयप्रतियोगित्व साध्यीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वयोः पृथग्विशेषणत्वाङ्गीकारे घटभेदसाध्यकसद्धेतौ तादृशप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्या कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यत्र तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वाप्रसिद्ध्या चाव्याप्तिरिति वृत्त्यन्तस्यान्यतरविशेषणत्वमभ्युपगतम्, तथाविशेषणत्वस्वीकारे निरुक्तस्थलद्वयेपि तादृशान्यतरत्वावच्छिन्नस्य यस्यकस्यचित् साध्याभावे सत्त्वेन नाव्याप्तिप्रसक्तिः ॥

१७ * मू * नच तथापि कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्याद्यव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्धेतावव्याप्तिरिति वाच्यम्, निरुक्तसाध्याभावत्वविशिष्टनिरूपिता या निरुक्तसंसर्गकनिरवच्छिन्नाधिकरणता तदाश्रयावृत्तित्वस्य विवक्षितत्वात् । गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्ताऽभाववान् गुणत्वादित्यादौ सत्ताऽऽत्मकसाध्याभावाधिकरणत्वस्य गुणादिवृत्तित्वेपि साध्याभावत्वविशिष्टनिरूपिताधिकरणत्वस्य गुणावृत्तित्वान्नाव्याप्तिः । नचैवं कपिसंयोगाभाववान् सत्त्वादित्यादौ निरु

वच्छिन्नसाध्याभावाधिकरणत्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरिति वा ऽयम्, केवलान्वयिन्यभावादित्यनेन ग्रन्थकृतैव तद्दोषस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥

व्या० * कपिसंयोगीति * कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यत्राव्याप्तिः, अग्रे वृक्षः कपिसंयोगी मूलेनेति प्रतीत्या मूलावच्छेदेन कपिसंयोगाभावाधिकरणत्वाद्वृक्षस्येति भावः। साध्याभाववत्वविशिष्टनिरूपिता साध्याभावत्वावच्छिन्नाधेयतानिरूपितेत्यर्थः। निरुक्तसंसर्गकनिरवच्छिन्नाधिकरणता साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभाववृत्तिसाध्यसामान्यीयप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतानिरूपितनिरवच्छिन्नाधिकरणतेत्यर्थः। तथाच कपिसंयोगाभावस्य वृक्षे मूलावच्छेदेनैव वर्तमानतया तदधिकरणताया मूलावच्छिन्नतया निरवच्छिन्नत्वाभावेन नाव्याप्तिः ॥

ननु स्वप्रतियोगिमत्ताग्रहविरोधिताघटकसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठप्रतियोगिताकाभावस्यैव गत्यन्तराभावेन स्वप्रतियोगिरूपत्वस्य वक्तव्यतया कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यत्र साध्याभावाधिकरणत्वेन वृक्षमादायाव्याप्तेर्दानमसङ्गतम्, तथाहि, साध्यसामान्यपदेनात्र कपिसंयोगाभावत्वावच्छिन्ननिरवच्छिन्नस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावो ग्राह्यः, तस्यैव स्वप्रतियोगिमत्ताग्रहविरोधिताघटकसम्बन्धावच्छिन्न स्वनिष्ठप्रतियोगिताकाभावरूपत्वात्, समवायेन कपिसंयोगवत्ताबुद्धिं प्रति कपिसंयोगाभावनिष्ठशुद्धस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताक निश्चयस्य

विरयविरोधाभावेनाविरोधितया निरवच्छिन्नस्वरूपसम्बन्धाव
च्छिन्नकपिसंयोगाभावत्वावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयस्यैव प्र
तिबन्धकत्वेन निरवच्छिन्नस्वरूपसम्बन्धस्यैव स्वप्रतियोगिमत्ता
ग्रहविरोधिताघटकसम्बन्धत्वात्। तथाच साध्याभाववृत्तिसा
ध्यसामान्यीयप्रतियोगितापदेन निरवच्छिन्न स्वरूपसम्बन्धाव
च्छिन्ना कपिसंयोगाभावत्वावच्छिन्ना प्रतियोगितैव ग्राह्या, तत्प्र
तियोगितावच्छेदकनिरवच्छिन्नस्वरूपसम्बन्धेन साध्याभावाधि
करणत्वस्य वृक्षेऽभावात् इतिचेन्न, कपिसंयोगवत्ताबुद्धि प्रति
कपिसंयोगाभावत्वावच्छिन्ननिरवच्छिन्न स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्न
प्रकारताशालिनिश्चयस्यैव अव्याप्यवृत्तित्वज्ञानानास्कन्दितशुद्ध
स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्न कपिसंयोगाभावत्वावच्छिन्नप्रकारताशा
लिनिश्चयस्यापि प्रतिबन्धकत्वाङ्गीकारेण एतन्मते शुद्धस्वरूपस
म्बन्धावच्छिन्नकपिसंयोगाभावत्वावच्छिन्न प्रतियोगिताकाभाव
स्यापि स्वप्रतियोगिमत्ताग्रहविरोधिताघटकसम्बन्धावच्छिन्नस्व
निष्ठप्रतियोगिताकाभावरूपत्वेन साध्यसामान्यपदेन ग्राह्यतया
तत्प्रतियोगितावच्छेदकशुद्धस्वरूपसम्बन्धेन साध्याभावाधिकर
णवृक्षनिरूपितवृत्तितामादायाव्याप्त्यभिधानस्य सङ्गतत्वात्॥

अत्र साध्याभावनिष्ठाधेयतायां साध्याभावत्वावच्छिन्नत्वं
विशेषणं देयम्, अन्यथा गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्ताऽभाववान्
गुणत्वादित्यत्राऽव्याप्तिः, तथाहि, साध्याभावः गुणकर्मान्यत्व
विशिष्टसत्ताभावाभावः, स च तादृशसत्तास्वरूपः, "विशिष्टं
शुद्धान्नातिरिच्यते इति न्यायेन विशिष्टसत्ताया शुद्धसत्तायाः
क्यात् साध्याभावनिष्ठाधेयतापदेन सत्तात्वावच्छिन्नाधेयता

द्यते, तन्निरूपिताधिकरणतावद्गुणनिरूपितवृत्तित्वस्य गुणत्वे सत्त्वादिति। तन्निवेशे तु गुणे विशिष्टसत्ताऽभावाभावत्वावच्छिन्नाधिकरणता नास्ति, गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्ताऽभाववान् गुण इति प्रतीत्या तादृशविशिष्टसत्ताऽभावस्यैव तद्विरोधिनो गुणे सत्त्वात्, अतो न तदव्याप्तिः * कपिसंयोगाभाववानिति * कपिसंयोगाभाववान् सत्त्वादित्यत्र साध्याभावस्य कपिसंयोगस्यावच्छेदेनैव वर्तमानतया कपिसंयोगरूपसाध्याभावस्य निरवच्छिन्नाधिकरणताया अप्रसिद्धत्वादव्याप्तिरिति भावः * केवलान्वयिनीति * केवलान्वयिकपिसंयोगाभावादिसाध्यकस्थलीयहेतावव्याप्तेः केवलान्वयिन्यभावादित्यनेन ग्रन्थकृतैव मूले वक्ष्यमाणतया तद्दोषवारणावश्यकत्वाभावादित्यर्थः ॥

अत्र केचित् प्रेक्षावद्बुद्धिवैशद्याय कांश्चन विकल्पप्रकारानाचक्षते, तथाहि, साध्याभावनिष्ठाधेयतायां साध्यवत्ताग्रहविरोधिताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं विशेषणं देयम्, साध्यवत्ताग्रहविरोधिताघटकत्वञ्च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशालिबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकप्रकारतावच्छेदकत्वरूपम्, तथाच गुणत्ववान् ज्ञानत्वात् सत्तावान् जातेरित्यादौ नाव्याप्तिः, तथाहि, ज्ञानं गुणत्ववत् इति बुद्धिं प्रति स्वरूपसम्बन्धेन गुणत्वाभाववत् ज्ञानं इति निश्चयस्य घटस्सत्तावानिति बुद्धिं प्रति स्वरूपसम्बन्धेन सत्ताऽभाववान् घट इति निश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वेन उभयत्रापि साध्यवत्ताग्रहविरोधिताघटकस्वरूपसम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणे सामान्यादौ ज्ञानत्वादेः वर्तमानतया ना

व्याप्तिः । घटत्वात्यन्ताभाववान् घटभिन्नं वा पटत्वादित्यादौ साध्यवत्ताग्रहविरोधिताघटकसमवायेन साध्याभावाधिकरणे घटपटत्वादेरसत्त्वेन नाव्याप्तिः । आत्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यतात्वावच्छिन्नकालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववाननात्मत्वादित्यत्रापि साध्यवत्ताग्रहविरोधिताघटककालिकसम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणे जन्ये आत्मत्वहेतोरसत्त्वेन नाव्याप्तिः । कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यत्रापि नाव्याप्तिः, तथाहि, वृक्षः कपिसंयोगीति बुद्धिं प्रति विषयविरोधाभावेन स्वरूपसम्बन्धेन कपिसंयोगाभाववत्तानिश्चयस्याप्रतिबन्धकत्वेऽपि निरवच्छिन्नस्वरूपसम्बन्धेन कपिसंयोगाभाववत्तानिश्चयस्य प्रतिबन्धकतया तादृशप्रकारतावच्छेदकनिरवच्छिन्नस्वरूपसम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणे गुणादौ हेतोरसत्त्वेन नाव्याप्तिः । यदि कपिसंयोगवत्ताबुद्धिं प्रति अव्याप्यवृत्तित्वज्ञानानास्कन्दितकपिसंयोगाभाववत्तानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वमङ्गीक्रियते, तत्र च स्वरूपसम्बन्ध एव तादृशविरोधिताघटक इत्यव्याप्तितादवस्थ्यमित्युच्यते तदा निरुक्तलक्षण इव साध्याभावाधिकरणतायां निरवच्छिन्नत्वं निवेश्यैवाव्याप्तिर्वारणीया । कपिसंयोगाभाववान् सत्त्वात् कपिसंयोगभिन्नं गुणत्वादित्यादौ दोषवारणप्रकारस्तु साध्याभाववद्वृत्तिसाध्यसामान्यीयप्रतियोगिताघटितकल्प इव बोध्यः ॥

यद्वा स्वप्रतियोगिमत्ताग्रहविरोधिताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं साध्याभावनिष्ठाधेयतायां विशेषणं देयम्, स्वप्रतियोगिमत्ताग्रहविरोधिताघटकत्वञ्च स्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नस्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशालिबुद्धित्वाव

च्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपित प्रतिबन्धकतावच्छेदकप्रकारतावच्छेद कत्वरूपं ग्राह्यम्, स्वपदं साध्याभावपरम्, पूर्वोक्तस्थलेषु पूर्वोक्तरीत्यैव दोषवारणं ग्राह्यम् ॥

अथवा, स्वप्रतियोग्यनधिकरणं यः साध्याभावाधिकरणं तन्निरूपितवृत्तित्वाभावो व्याप्तिरिति वक्तव्यम्, अत्र साध्याभावाधिकरणत्वं सम्बन्धसामान्येनैव ग्राह्यम्, प्रतियोग्यनधिकरणत्वन्तु साध्यताघच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नस्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधेयतानिरूपिताधिकरणतावच्छिन्नत्वरूपं ग्राह्यम्, गुणत्ववान् ज्ञानत्वात् सत्तावान् जातेरित्यादौ निरुक्तसाध्याभावाधिकरणज्ञानादेः स्वपदग्राह्यसाध्याभावस्य प्रतियोगिनः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनाधिकरणत्वेन न तत्राव्याप्तिः। घटत्वात्यन्ताभाववान् घटान्योन्याभाववान् पटत्वादित्यादौ स्वप्रतियोग्यनधिकरणसाध्याभावाधिकरणघटादौ हेतोरवृत्तित्वेन नाव्याप्तिः। आत्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यतात्वावच्छिन्नकालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववानात्मत्वादित्यत्र आत्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावरूपस्वप्रतियोगिनः साध्यतावच्छेदकस्वरूपसम्बन्धेनानधिकरणे साध्याभावस्य कालिकसम्बन्धेनाधिकरणे जन्ये आत्मत्वहेतोरसत्त्वेन नाव्याप्तिः। कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यत्र स्वप्रतियोगिकपिसंयोगाधिकरणमेव साध्याभावाधिकरणवृक्षो भवति, तदनधिकरणन्तु वृक्षो न भवति, भेदस्य व्याप्यवृत्तित्वेन व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकसद्भावे प्रमाणाभावेन च तदधिकरणभेदस्य वृक्षे निरूपयितुमशक्यत्वात्, किन्तु तादृशं गुणादि तत्र हेतोरवृत्तेः नाव्याप्तिः। अत्र साध्याभावाधिकरणतायां साध्याभाव

त्वावच्छिन्नत्वं न निवेशनीयम्, गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्ताऽभाववान् गुणत्वादित्यत्र स्वप्रतियोगिगुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्ताभावत्वावच्छिन्नस्याधिकरणमेव साध्याभावाधिकरणगुणो भवति, अतस्तादृशसाध्याभावाधिकरणद्रव्यानिरूपितवृत्तित्वाभावस्य गुणत्वहेतौ सत्त्वान्नाव्याप्तिः। कपिसंयोगिभिन्नं गुणत्वादित्यत्र स्वप्रतियोगिकपिसंयोगिभेदस्यानधिकरणे साध्याभावाधिकरणे वृक्षे गुणत्वस्यावृत्तेः नाव्याप्तिः (अत्र कल्पे निरवच्छिन्नसाध्याभावाधिकरणतायाः प्रवेशो नास्ति) कपिसंयोगाभाववान् सत्त्वादित्यत्र तु मूलोक्तगतिरेवानुसन्धेया। अत्र कल्पे साध्याभावस्साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताको ग्राह्यः, अन्यथा विशिष्टाभावोभयाभावादिकमादाय वह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तिः। प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटक स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधेयतायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वानिवेशे समवायेन वह्न्यभावमादाय वह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तिः। अत्र आधेयतायां स्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशप्रयोजनमेव दोषो ग्राह्यः। साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं न निवेशनीयम्, प्रयोजनाभावात्। साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतायां स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वानिवेशे गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यत्रातिव्याप्तिर्ग्राह्या। स्वप्रतियोग्यनधिकरणमत्र स्वप्रतियोग्यधिकरणभिन्नत्वरूपमेव वाच्यम्, नतु स्वप्रतियोग्यधिकरणत्वाभावरूपं तत्, तथात्वे अव्याप्यवृत्त्यधिकरणे नाव्याप्यवृत्तिरिति नियमाङ्गीकारपक्षे दोषाभावेपि अव्याप्यवृत्त्यधिकरणताया अव्याप्यवृत्तित्वाङ्गीकर्तृमते कपिसंयोग्येतद्वृ

त्वादित्यत्राव्याप्तिरसम्भवत्येव। तस्य प्रतियोग्यधिकरणभिन्नत्व रूपत्वे तु भेदस्य व्याप्यवृत्तित्वेन अधिकरणभेदघटितलक्षणे नाव्याप्त्यवकाशप्रसङ्गः, यदि तु अव्याप्यवृत्तिमद्भेदस्याव्याप्यवृत्तित्वमभिमन्यते तदा स्वप्रतियोग्यनधिकरणत्वमित्यनेन स्वप्रतियोग्यधिकरणत्वसामानाधिकरण्योभयावृत्तिधर्मावच्छिन्न प्रतियोगिताकभेदकूटवत्त्वं विवक्षणीयम्, अतो नाव्याप्यवृत्तिसाध्यकदोषावकाश इति सर्वं समञ्जसम् ॥

(ननु हेत्वनधिकरणं यत्साध्याभावाधिकरणं तन्निरूपित वृत्तित्वाभावएव व्याप्तिरस्तु प्रतियोग्यनधिकरणत्वघटितलक्षणापेक्षया लाघवात् कपिसंयोग्येतद्वृक्षत्वादित्यादावव्याप्त्यनवकाशाच्चेति चेन्न, धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्त्यापत्तेः)

१८ * मू * नच तथापि कपिसंयोगिभिन्नं गुणत्वादित्यादौ निरवच्छिन्नसाध्याभावाधिकरणाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिः, अन्योन्याभावस्य व्याप्यवृत्तितानियमवादिनये अन्योन्याभावात्यन्ताभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकरूपत्वेपि अव्याप्यवृत्तिमदन्योन्याभावाभावस्य व्याप्यवृत्तिस्वरूपस्यातिरिक्तस्याभ्युपगमात्। तच्चाग्रे स्फुटीभविष्यति ॥

व्या * नच तथापीति * कपिसंयोगिभिन्नं गुणत्वादित्यत्र लक्षणघटकसाध्याभावात्मककपिसंयोगिभेदाभावरूप कपिसंयोगस्य निरवच्छिन्नाधिकरणाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरिति भावः * अव्याप्यवृत्तिमदिति * कपिसंयोगादिमद्भेदाभावो नाव्याप्यवृत्तिकपिसं

योगादिरूपः, किन्तु तादृशाभावो व्याप्यवृत्तिरतिरिक्त इत्यभ्युपेयते, तथाच व्याप्यवृत्तेरतिरिक्तस्यतस्य निरवच्छिन्नाधिकरणस्य प्रसिद्ध्या नाव्याप्तिरिति भावः * तच्चाग्रे स्फुटीभविष्यतीति * चतुर्थलक्षणेऽव्याप्यवृत्तिमद्भेदाभावस्य भेदप्रतियोगितावच्छेदकानात्मकत्वेन व्याप्यवृत्तित्वानभ्युपगमे वृक्षादौ मूलावच्छेदेन कपिसंयोगिभेदाभावभानानुपपत्तिरित्यादिना वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ॥

१९ * मू * ननु तथापि समवायादिना गगनादिहेतुके इदं वह्निमत् गगनादित्यादावतिव्याप्तिः। वह्न्यभाववति हेतुतावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन गगनादेरवृत्तेः। नच तल्लक्ष्यमेव, हेतुतावच्छेदकतत्सम्बन्धेन पक्षधर्मत्वाभावाच्चासद्धेतुत्वव्यवहार इति वाच्यम्। तत्रापि व्याप्तिभ्रमेणैवानुमितेरनुभवसिद्धत्वात्। अन्यथा धूमवान् वह्नेरित्यादावपि लक्ष्यत्वस्य सुवचत्वात्। एवं द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादावव्याप्तिः, विशिष्टसत्त्वस्य केवलसत्ताऽनतिरिक्ततया द्रव्यत्वाभाववति गुणादौ तस्य वृत्तेः, गुणे गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तेति प्रतीतेस्सर्वसिद्धत्वात्। सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तेश्च, सत्ताऽभाववतिसामान्यादौ हेतुतावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेरितिचेन्न। हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेत्वधिकरणता प्रतियोगिकहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतानिरूपित विशेषणताविशेषसम्बन्धेन निरुक्तसाध्याभाववत्त्वविशिष्टनिरूपितनिरुक्तसंसर्गकनिरवच्छिन्नाधिकरणताश्रयवृत्ति सामान्याभावस्य

विवक्षितत्वात्। वृत्तिश्च न हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन विवक्षणीया। अस्ति च सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादौ सत्ताऽभावाधिकरणतावद्वृत्तेः हेतुतावच्छेदकसमवायसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतानिरूपितविशेषणताविशेषसम्बन्धेन सामान्याभावो द्रव्यत्वादौ, समवायसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतानिरूपितविशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्न प्रतियोगिताकसत्ताऽभावाधिकरणतावद्वृत्त्यभावस्य व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नाभावतया संयोगसम्बन्धावच्छिन्नगुणाभावादेरिव केवलान्वयित्वात्। द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ च द्रव्यत्वाभावाधिकरणगुणादिवृत्तित्वस्यैव समवायसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतानिरूपितविशेषणताविशेषसम्बन्धेन सत्तायां सत्त्वेन नातिव्याप्तिः। द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादावव्याप्तिवारणाय प्रतियोगिताकान्तमाधेयताविशेषणम्। वस्तुतस्तु, एतल्लक्षणकर्तृनये विशिष्टसत्त्वं विशिष्टनिरूपिताधारतासम्बन्धेनैव द्रव्यत्वव्याप्यम्, नतु समवायसम्बन्धेन। तथाच प्रतियोगिताकान्तमाधेयताविशेषणमनुपादेयमेव। तदुपादाने हेतुतावच्छेदकभेदेन कार्यकारणभावभेदापत्तेः। हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन सम्बन्धित्वेऽस्तीत्यनेनापि विशेषणात् वह्निमान् गगनादित्यादौ नातिव्याप्तिः॥

व्या * गगनादित्यादावतिव्याप्तिरिति * साध्यासमानाधिकरणत्वेनास्य हेतोर्विरुद्धहेतुत्वाभिप्रायेणातिव्याप्तिकथनम् *. नच तल्लक्ष्यमिति * तत् गगनरूपं साधनं, लक्ष्यमेव अस्याः व्याप्तेः

लक्ष्यमेवेत्यर्थः। व्याप्यहेतूनां व्याप्तेर्लक्ष्यगतत्वेन गगनहेतोरपि पूर्वपक्षीयव्याप्तिविशिष्टत्वेन लक्ष्यत्वस्याव्याहतत्वादिति भावः * असद्धेतुत्वव्यवहारइति * व्याप्तिपक्षधर्मत्वोभयाभाववतोऽसद्धेतुत्वव्यवहारभाजनत्वेन हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयताघटितपक्षधर्मताया अत्राभावेन पक्षधर्मत्वाभावप्रयुक्तोभयाभावस्य सत्त्वेन असद्धेतुताव्यवहारस्य न व्याहतिः, व्याप्तेस्सत्त्वेन लक्ष्यत्वञ्च व्याहतमिति भावः। केवलव्याप्त्यभावस्यैवासद्धेतुताव्यवहारप्रयोजकत्वाङ्गीकारे ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यत्र धूमेऽपि व्याप्तेस्सत्त्वेन तदभावस्याभावेन असद्धेतुताव्यवहाराभावप्रसङ्गः अतस्तादृशोभयाभावस्यैवासद्धेतुताव्यवहारप्रयोजकत्व मङ्गीकार्यम्, तथाचात्रापि तादृशव्यवहारोपपत्तिस्सम्भवतीति भावः * व्याप्तिभ्रमेणैवेति * अत्र भवदुक्तरीत्या व्याप्तेरङ्गीकारे एतदनुमितेः व्याप्यंशेपि प्रमाजन्यत्वेन अत्रानुमितिः व्याप्तिभ्रमजन्येत्यनुभवस्यानुपपत्तिः, अतोऽत्र व्याप्तिरपि नाङ्गीकार्येति भावः (इदञ्च साध्याभाववदवृत्तित्वे सति साध्यसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेः सिद्धान्तव्याप्तेर्वा आश्रये हेतावेव व्याप्यहेतुत्वमङ्गीकार्यं, नान्यत्रेत्याशयेनोच्यते)

* अन्यथेति * अन्यथा, यद्धेतुकानुमितौ व्याप्तिभ्रमजन्यत्वमनुभवसिद्धं तद्धेतोः व्याप्यलक्षणलक्ष्यत्वाभ्युपगमे, धूमवान् वह्नेः द्रव्यत्वाद्धेत्यत्रापि हेतुतावच्छेदकधर्माक्रान्ते पर्वतीयवह्न्यादौ धूमाभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्तेस्सत्त्वेन अस्य हेतोरपि लक्ष्यत्वप्रसङ्ग इति भावः * एवं द्रव्यमिति * द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यत्राव्याप्तिः, (अन्यत्वं भेदः, स्वरूपसमवायोभयघटित

सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन गुणकर्मभेदवैशिष्ट्यं सत्तायां ज्ञेयम्) तथाहि, द्रव्यत्वाभावरूपसाध्याभावाधिकरणे गुणे तादृशविशिष्टसत्तायास्सत्वात्, "विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यते, इति न्यायेन विशिष्टसत्तायाश्शुद्धसत्तायाश्चैक्यात्, सत्तायास्तत्र सत्त्वाङ्गीकारे विशिष्टसत्ताया अपि तत्राङ्गीकर्तव्यत्वात्, अतएव गुणे गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तेति प्रतीत्युपपत्तिश्च सम्भवति * सत्तावान् द्रव्यत्वादिति * सामान्यादौ कस्यापि समवायेनासत्त्वेन साध्याभावाधिकरणसामान्यादिनिरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाप्रसिद्ध्या तत्राव्याप्तिरिति भावः * हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नेति * हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेत्वधिकरणताप्रतियोगिकहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयता निरूपितविशेषणताविशेषसम्बन्धो नाम हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाधेयतानिरूपिताधिकरणतानिरूपितहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वप्रतियोगिकस्वरूपसम्बन्धः, तथाच तादृशवृत्तित्वप्रतियोगिकस्वरूपसम्बन्धेन निरुक्तसाध्याभाववन्निरूपितवृत्तित्वं नास्तीति प्रतीतिसिद्धाभावो व्याप्तिरिति पर्यवसितम्, (तादृशस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाया साध्याभाववद्वृत्तित्वनिष्ठा प्रतियोगिता तन्निरूपकाभावो व्याप्तिरित्यर्थः)

अत्र कल्पे साध्याभाववद्वृत्तितायां हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं न देयमेव, प्रयोजनाभावात्, सत्तावान् जातेरित्यादावव्याप्तेश्च। द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यत्र समन्वयप्रकारास्त्वित्थम्, साध्याभाववद्गुणादिवृत्तित्वस्य विशिष्टसत्तायां सत्वेपि

तस्य तादृशगुणादिनिरूपितवृत्तित्वप्रतियोगिकस्वरूपसम्बन्धेनैव विद्यमानतया हेतुतावच्छेदकविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाधेयतानिरूपिताधिकरणतानिरूपितहेतुतावच्छेदकसमवायसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वस्य द्रव्यनिरूपितवृत्तितारूपतया तत्प्रतियोगिकस्वरूपसम्बन्धस्य गुणादिनिरूपितवृत्तित्वस्य व्याधिकरणतया संयोगसम्बन्धेन गुणो नास्तीति प्रतीतिसिद्धाभावस्यैव हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाधेयतानिरूपितहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न वृत्तित्वप्रतियोगिकस्वरूपसम्बन्धेन साध्याभावाधिकरणगुणादिनिरूपितवृत्तित्वं नास्तीति प्रतीति सिद्धाभावस्य केवलान्वयितया हेतौ सत्त्वात्समन्वयः। द्रव्यं सत्त्वादित्यत्र तु हेत्वधिकरणसाध्याभावाधिकरणयोः गुणादिरूपतया तादृशसम्बन्धेन साध्याभाववद्गुणादिवृत्तिताया एव सत्तायां सत्त्वान्नातिव्याप्तिः। सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादौ सत्ताऽभाववत्सामान्यादिनिरूपितस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वस्य प्रमेयत्वादौ सत्त्वेपि हेत्वधिकरणद्रव्यनिरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वप्रतियोगिकस्वरूपसम्बन्धेन तस्य हेतावभावान्नाव्याप्तिः * प्रतियोगिकान्तमाधेयताविशेषणमिति * तेनतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वप्रतियोगिकस्वरूपसम्बन्धेन साध्याभाववद्वृत्तित्वाभाववत्त्वमात्रोक्तौ द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यत्र द्रव्यत्वाभाववद्गुणादिनिरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वस्य समवायसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वप्रतियोगिकस्वरूपसम्बन्धेन हेतौ सत्त्वादव्याप्तिः, तन्निवेशेतु हेतुतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणगुणकर्मान्यत्व) (वैशिष्ट्य सत्तात्वरूपधर्मद्वयावच्छिन्नाधेयतानिरूपिताधिकरणतानिरूपितवृत्तित्वस्य द्रव्यनिरूपित

वृत्तितारूपतया एतदधिकरणतानिरूपितहेतुतावच्छेदकसम्बन्धा वच्छिन्नवृत्तित्वप्रतियोगिकस्वरूपसम्बन्धेन गुणादिवृत्तित्वं ना स्तीत्यभावस्य हेतौ सत्त्वात्समन्वय इति, गुणे गुणकर्मान्यत्ववि शिष्टसत्तेति प्रतीतेस्सत्त्वेपि गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावान् गुण इति प्रतीत्यभावेन तादृशविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाधेयतानिरूपि ताधिकरणता गुणे नाङ्गीक्रियते, किन्तु द्रव्य एव, अतो द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादौ नाव्याप्तिः। नच विशिष्टसत्तायाश्शुद्धस त्तायाश्चैकत्वेन विषयाबाधात् गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावान् गुण इति प्रतीतिः सत्तावान् गुण इति प्रतीतिरिव कुतो न जाय ते इति वाच्यम्, गुणे गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तेति प्रतीतौ गुण निरूपितसत्तात्वावच्छिन्नवृत्तिताया एव भानाङ्गीकारेण तत्र ता दृशविषयबाधाभावेन तादृशप्रतीतिरस्तु नाम, गुणकर्मान्यत्ववि शिष्टसत्तावान् गुण इति प्रतीतौ "विशेषणविशेष्योभयं यत्र तत्र विशिष्टाधिकरणतेति, न्यायेन विशेष्यीभूतसत्तायाः गुणे सत्त्वेऽपि विशेषणस्य गुणकर्मभेदस्य गुणेऽसम्भवेन न तादृशव्यव हारप्रसङ्गः॥ अथवा, तत्प्रतीतौ गुणकर्मान्यत्वत्वावच्छिन्नाधेय तानिरूपिताधिकरणतायाः सत्तात्वावच्छिन्नाधेयतानिरूपिताधि करणतायाश्च (तदधिकरणताद्वयस्य) भानाङ्गीकारेण गुणे गुण कर्मान्यत्वत्वावच्छिन्नाधेयतानिरूपिताधिकरणताया अभावेन न तादृशव्यवहारप्रसङ्गः * वस्तुतस्त्विति * द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादि त्यत्र विशिष्टसत्तायाः स्वनिष्ठविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाधेयतानि रूपिताधिकरणतासम्बन्धेनैव हेतुत्वं तन्मतेऽङ्गीक्रियते, तथात्र साध्याभावाधिकरणे गुणादौ तादृशसम्बन्धेन हेतोरवर्तमानत या नाव्याप्तिः। विशिष्टनिरूपिताधारतासम्बन्धेन गुणकर्मान्यत्व

विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाधेयतानिरूपिताधिकरणता सम्बन्धेनेत्यर्थः । द्रव्यत्वव्याप्यं द्रव्यत्वसाधकम् * प्रतियोगिताकान्तमाधेयताविशेषणमिति * हेत्वधिकरणतानिरूपितत्वपर्यन्तस्य आधेयताविशेषणत्वमनावश्यकमिति भावः * हेतुतावच्छेदकभेदेनेति * अयं भावः, पर्वतोवह्निमानित्यनुमितिं प्रति (वह्निव्याप्यवान्) वह्न्यभाववदवृत्तिमान् पर्वत इति निश्चयस्य व्याप्यतावच्छेदकधूमत्वाद्यनवगाह्याने कहेतुर्विषयकपरामर्शसाधारण्येन लाघवात्कारणत्वं क्लृप्तम्, प्रतियोगितानिरूपकान्तस्य निवेशे तु हेत्वधिकरणस्य घटकतया धूमालोकादितत्तद्धेतुभेदेन कार्यकारणभावभेदापत्तिः । पृथक् पृथक् धूमालोकादिविषयकपरामर्शानां वह्न्यनुमितिकारणत्वस्वीकारे धूमादिविषयकपरामर्शोत्तरमालोकादिलिङ्गकानुमित्यापत्तिवारणाय तत्तत्परामर्शाव्यवहितोत्तरत्वं तत्तत्परामर्शकार्यतावच्छेदककोटौ निवेशनीयम्, तथाच, धूमहेतुकपरामर्शाव्यवहितोत्तरजायमानानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति धूमविषयकपरामर्शस्य आलोकविषयकपरामर्शाव्यवहितोत्तरजायमानानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति आलोकविषयकपरामर्शस्य च कारणत्वमङ्गीकार्यम्, एवमन्यत्रापि हेतुभेदेन कार्यकारणभावभेदोऽङ्गीकार्यः, तथाच महद्गौरवं प्रसज्येत, तथाच प्रतियोगितानिरूपकान्तविशेषणपरित्यागः विशिष्टसत्तायाः विशिष्टानिरूपिताधारतासम्बन्धेन हेतुतास्वीकारश्च समुचितः ॥ नन्वेवमपि वह्निमद्गगनादित्यत्रातिव्याप्तिर्दुर्वारेत्यत आह * हेतुतावच्छेदकेति * तथाच हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसम्बद्धताश्रयत्वस्य पृथक् दलत्वे निवेशे गगनस्य समवायेनासम्बद्धत्वान्नातिव्याप्तिः । नन्वेवं सा

लिकसम्बन्धेन गगनस्य हेतुतायामतिव्याप्तिर्दुर्वारेति वाच्यम्, तदा स.ध्याभाववदवृत्तित्वदलाभावादेवातिव्याप्तेर्वारणात्, तस्य साध्याभाववति ह्रदादौ कालिकसम्बन्धेन सम्बन्धित्वात् ॥

(हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न सम्वद्धताश्रयत्वदलेनैव वह्निमद्गगनादित्यादौ दोषवारणात् द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादितिस्थलान्तरमनुसृतम्। साध्याभाववद्वृत्तितानवच्छेदकं यद्धेतुतावच्छेदकं तद्वत्वं व्याप्तिरित्युक्तस्यैव द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यत्राव्याप्तिवारणात्सत्तावान् जातेरिति स्थलान्तरानुसरणं कृतम्)

२० * मू * ननु तथापि उभयत्वमुभयत्रैव पर्याप्तं नत्वेकत्रेति सिद्धान्तादरे घटत्ववान् घटपटोभयत्वादित्यादौ पर्याप्त्याख्यसम्बन्धेनोभयत्वहेतुकेऽतिव्याप्तिः, घटत्वाभाववति हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेतोरवृत्तेः, पटो न घटपटोभयमिति प्रतीतेरितिचेन्न। तादृशसिद्धान्तादरे हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यसमानाधिकरणत्वेसतीत्यंशनैव विशेषणीयत्वादिति। अतएव निविशतां वा वृत्तिमत्वं साध्यसमानाधिकरणत्वंवेति केवलान्वयिग्रन्थे दीधितिकृतः ॥

व्या * ननु तथापीति * घटत्ववान् घटपटोभयत्वादित्यत्र विरुद्धहेतावतिव्याप्तिः, तथाहि, साध्याभावाधिकरणे पटे घटपटोभयत्वस्य हेतुतावच्छेदकपर्याप्तिसम्बन्धेनासत्त्वात्, उभयत्वस्योभयत्रैव पर्याप्तत्वात्, तदाश्रयप्रत्येकैकैकपदार्थे तेन सम्बन्धेनासत्वात् * पटो न घटपटोभयमितीति *.पटो न घटपटोभय

मिति प्रतीतौ समवायेनोभयत्वस्य भानाङ्गीकारे परेऽपि तादृशो भयत्वस्य सत्त्वाद्विषयबाधेन तस्य प्रमात्वानुपपत्तिप्रसङ्गेन पर्याप्तिसम्बन्धेनैव तत्प्रतीतावुभयत्वस्य भानमङ्गीकार्यम्, तथाच पर्याप्तिः उभयत्वाश्रययावत्पदार्थानुयोगिनी उभयत्वादिप्रतियोगिनीचेति सिद्धमिति भावः * साध्यसमानाधिकरणत्वेति * साध्याधिकरणनिरूपितहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न वृत्तित्वस्य दलान्तरस्य निवेशे साध्याधिकरणघटनिरूपितपर्याप्तिसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वस्य तादृशोभयत्वेऽसत्त्वान्नातिव्याप्तिः। समवायसम्बन्धेन निरुक्तोभयत्वहेतुकस्थले साध्याभाववत्पटादिवृत्तित्वस्यैव हेतौ सत्त्वेन नातिव्याप्तिप्रसक्तिः। नच समुदायस्य प्रत्येकानतिरिक्तत्वेन उभयवृत्त्युभयत्वे प्रत्येकपटादिवृत्तित्वस्याव्याहतत्वेन साध्याभाववद्वृत्तित्वस्यैव सत्त्वेन पूर्वोक्तस्थलेऽतिव्याप्तिदानमेवासङ्गतमिति वाच्यम्, एकधर्मावच्छिन्नाधेयताया ऐक्याङ्गीकारेण वह्न्यभाववद्धृदादिनिरूपितद्रव्यत्वावच्छिन्नवृत्तितामादायाव्याप्तिवारणाय साध्याभाववन्निष्ठैकत्वावच्छिन्ननिरूपकताकवृत्तित्वस्य निवेशनीयतया प्रकृते घटत्वाभाववत्पटनिष्ठैकत्वावच्छिन्ननिरूपकताकवृत्तित्वस्य पूर्वोक्तोभयत्वहेतावभावेनातिव्याप्तिसङ्गतेः (उभयत्वमुभयत्रैव पर्याप्तं नत्वेकत्रेति वाक्यस्यार्थश्च इत्थम्, उभयत्वमुभयानुयोगिकपर्याप्तिप्रतियोग्येव, नतु तदाश्रयप्रत्येकानुयोगिकपर्याप्तिप्रतियोगीति यथाश्रुतोऽर्थः। समुदायस्य प्रत्येकानतिरिक्ततामङ्गीकुर्वतां प्राचां सिद्धान्ते उभयत्वमुभयत्रैव पर्याप्तमित्यस्य उभयत्वमुभयत्वावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिप्रतियोगीत्यर्थः, नत्वेकत्रेत्यस्य एकत्वावच्छिन्नानुयोगिताक

पर्याप्तिप्रतियोगित्वाभाववदुभयत्वमित्यर्थो ग्राह्यः) तथाहि, वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्न्यभावाधिकरणह्रदादिनिरूपितद्रव्यत्वावच्छिन्नवृत्तितानिरूपकतावच्छेदकत्वस्य तादृशनिरूपकताया अन्यूनानतिप्रसक्ते द्रव्यत्वादावेवाङ्गीकारेण साध्याभाववद्धृदादिगतैकत्वस्य तदनवच्छेदकतया तादृशैकत्वावच्छिन्ननिरूपकताकवृत्तित्वाभावस्य धूमे सत्त्वात्समन्वयः। एकत्वावच्छेदेन उभयत्वस्याविद्यमानतया साध्याभाववत्पटनिष्ठैकत्वावच्छिन्ननिरूपकताकवृत्तित्वाभावस्य घटपटोभयत्वे सत्त्वेन घटत्ववान् घटपटोभयत्वादित्यत्रातिव्याप्तिसङ्गतिः। नच धूमवान् वह्नेरित्यत्र धूमाभाववदयोगोलकनिष्ठैकत्वावच्छिन्ननिरूपकताकवृत्तित्वाभावस्य धूमे सत्त्वादतिव्याप्तिः, वह्नित्वावच्छिन्नवृत्तितानिरूपकतावच्छेदकत्वस्य अयोगोलकनिष्ठैकत्वादावनङ्गीकारादिति वाच्यम्, तादृशायोगोलकनिष्ठैकत्वावच्छिन्ननिरूपकताकां तद्वह्नित्वावच्छिन्नवृत्तितामादायातिव्याप्तेर्वारणात्। एवं द्रव्यं सत्त्वादित्यत्रापि तद्गुणवृत्तित्वविशिष्टसत्त्वावच्छिन्नाधेयतामादायातिव्याप्तिः वारणीया। ननु साध्याभाववन्मात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्ननिरूपकताकवृत्तित्वाभावस्य व्याप्तित्वाङ्गीकारेणैव द्रव्यत्वावच्छिन्नाधेयतामादाय वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तेर्वारणात् साध्याभाववन्निष्ठैकत्वावच्छिन्ननिरूपकताघटितलक्षणानुसरणे किं बीजमिति वाच्यम्, द्रव्यत्वादेरपि साध्याभाववदितरनिरूपितप्रमेयत्वावच्छिन्नवृत्तिताश्रयत्वेन साध्याभाववन्मात्रवृत्तिधर्माप्रसिद्ध्याऽसम्भवप्रसङ्गात्। नचैवं साध्यसामानाधिकरण्यनिवेशेपि समुदायस्य प्रत्येकानतिरिक्ततया घटत्ववान् घटपटोभयत्वादित्यत्र साध्याधिकरणघट

ानिरूपितवृत्तितामादायातिव्याप्तितादवस्थ्यमिति वाच्यम्, साध्यवन्निष्ठैकत्वावच्छिन्ननिरूपकताकवृत्तित्वस्यैव तदर्थत्वात्, तत्र तस्याभावान्नातिव्याप्तिः। नच पृथिवी घटपटोभयत्वादित्यत्राव्याप्तिः, साध्यवद्घटादिनिष्ठैकत्वावच्छिन्ननिरूपकताकवृत्तितायास्तादृशोभयत्वहेतावभावादिति वाच्यम्, साध्यवन्मात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्ननिरूपकताकवृत्तित्वस्यैव तदर्थत्वात्, अत्र साध्यवन्मात्रवृत्तित्वं न साध्यवदितरावृत्तित्वम्, साध्यवदितरानिरूपितप्रमेयत्वावच्छिन्नवृत्तितामादाय साध्यवन्मात्रवृत्तित्वस्याप्रसिद्धत्वात्, किन्तु साध्यवन्मात्रवृत्तित्वं साध्याभाववन्निष्ठैकत्वावच्छिन्ननिरूपकताकवृत्तित्वाभावरूपम्, तथाच पृथिवी घटपटोभयत्वादित्यत्र पृथिवीत्वाभाववन्निष्ठैकत्वावच्छिन्ननिरूपकताकवृत्तित्वाभाववद्घटपटोभयत्वं भवति, तदवच्छिन्ननिरूपकताकवृत्तित्वं हेतौ वर्तत इति समन्वयः। नचैवं घटत्ववान् घटपटोभयत्वादित्यत्रातिव्याप्तिस्तदवस्थैव, घटत्वाभावनिष्ठैकत्वावच्छिन्ननिरूपकताकवृत्तित्वाभाववद्घटपटोभयत्वावच्छिन्ननिरूपकताकवृत्तित्वस्य हेतावक्षतत्वादिति वाच्यम्, साध्यवन्मात्रवृत्तिधर्मेऽव्यासज्यवृत्तित्वस्य विशेषणीयत्वात्, तादृशोभयत्वं व्यासज्यवृत्त्येवेति नातिव्याप्तिः। नच तर्हि पृथिवी घटपटोभयत्वादित्यत्राव्याप्तिः, साध्यवन्मात्रवृत्तेरव्यासज्यवृत्तेरुभयत्वरूपस्य तादृशधर्मस्यासम्भवादिति वाच्यम्, तादृशधर्मस्य घटपटान्यतरत्वस्य प्रसिद्धत्वेन तद्धर्मावच्छिन्ननिरूपकताकवृत्तितायास्तादृशोभयत्वे सत्त्वेनाव्याप्त्यभावात्। अव्यासज्यवृत्तेरन्यतरत्वादेरपि उभयत्वनिष्ठवृत्तितानिरूपकतावच्छेदकत्वमङ्गीकृतम् (अन्यथा, पटत्वावच्छिन्नानु

योगिताकपर्याप्तिसम्बन्धेन घटत्वावच्छिन्ने द्वित्वप्रकारकस्य घटा वितिप्रत्ययस्य प्रमात्वं स्यात्)

२१ * मू * केचित्तु, निरुक्तसाध्याभाववद्विशिष्टनिरूपिता या विशेषणताविशेषसम्बन्धेन यथोक्तसम्बन्धेन वा निरवच्छिन्नाधिकरणता तदाश्रयव्यक्त्यवर्तमानं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नयद्धर्मावच्छिन्नाधिकरणत्वं तद्धर्मवत्त्वं विवक्षितम्। धूमवान् वह्नेरित्यादौ पर्वतादिनिष्ठवह्न्यधिकरणताव्यक्तेः धूमाभावाधिकरणावृत्तित्वेपि अयोगोलकनिष्ठवह्न्यधिकरणताव्यक्तेस्तथात्वान्नातिव्याप्तिरित्याहुः॥

व्या * यद्धर्मावच्छिन्नाधिकरणत्वमिति * यद्धर्मावच्छिन्नाधिकरणतासामान्यमित्यर्थः। सामान्यपदाभावे पर्वतादिनिष्ठवह्न्यधिकरणतायां धूमाभावाधिकरणावृत्तित्वसत्त्वेन धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः, तन्निवेशे तु अयोगोलकनिष्ठवह्न्यधिकरणताव्यक्तेरपि सामान्यान्तर्गततया नातिव्याप्तिः। इदं वह्निमद्गगनादित्यत्र हेतुतावच्छेदकसमवायसम्बन्धावच्छिन्नगगनत्वावच्छिन्नाधेयतानिरूपिताधिकरणताया अप्रसिद्ध्यैव नातिव्याप्तिः। विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाधिकरणतासामान्यस्य साध्याभाववद्गुणावृत्तित्वेन द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यत्र नाव्याप्तिः। द्रव्यत्वाधिकरणतासामान्यस्य सत्ताऽभावाधिकरणसामान्यावृत्तित्वेन सत्ता

☞ केचित्तुकल्पे * यत्तच्छब्दघटितत्वेनाननुगमवारणायानुगमः क्रियते। तथाहि, हेतुताविशिष्टधर्मवत्त्वं लक्षणम्, धर्मे हेतुता

वान् द्रव्यत्वादित्यत्र नाव्याप्तिः। घटत्ववान् घटपटोभयत्वादित्यत्र पर्याप्तिसम्बन्धावच्छिन्नतादृशोभयत्वत्वावच्छिन्न धेयतानिरूपिताधिकरणतायाः साध्याभाववत्पटावृत्तित्वेनातिव्याप्तिवारणाय साध्यसामानाधिकरण्यं निवेशनीयमेव। कपिसंयोगाभाववान् कपिसंयोगभिन्नं वा गुणत्वादित्यादौ पूर्वोक्तस्थलान्तरेषु च दोषतत्समाधानादिकं पूर्ववदेव ग्राह्यम्। तादृशवृत्तित्वप्रतियोगिकत्वं कालसम्बन्धावच्छिन्नत्वं साध्याभाववद्वृत्तित्वानिष्ठप्रतियोगितायां न निवेशनीयम्, तद्धारणीयदोषाणामभावात्। तथा च सामान्यपदस्य व्यापकत्वार्थकतया यद्धर्मावच्छिन्नाधिकरणतात्वव्यापकः साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावः तद्धर्मवत्त्वं निष्कृष्टलक्षणं ग्राह्यम्, अन्यथा एतद्रूपवानेतद्रसादित्यादौ एकव्यक्तिहेतुकस्थले क्षणभेदेनाधिकरणताभेदानङ्गीकर्तृमते तदधिकरणतासामान्याप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिः स्यात् ॥

२२ * मू * अन्ये तु, हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नस्वाधिकरणताश्रयवृत्ति यन्निरवच्छिन्ना

वैशिष्ट्यञ्च स्वावच्छेदकत्वस्वविशिष्टाधेयताविशिष्टत्वोभयसम्बन्धेन, आधेयतायां स्ववैशिष्ट्यञ्च स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन, आधेयतावैशिष्ट्यञ्च स्वनिरूपिताधिकरणतात्वविशिष्टसाध्याभाववद्वृत्तित्वाभावकत्वसम्बन्धेन, अधिकरणतात्ववैशिष्ट्यञ्च तादृशवृत्तित्वाभावे स्वव्यापकत्वसम्बन्धेन बोध्यम् ॥

☞ अन्ये तु कल्पे अनुगमप्रकारः * पदार्थविशिष्टत्वं लक्षणम्, पदार्थवैशिष्ट्यञ्च स्वतादात्म्य स्वविशिष्टसाध्याभावाधिकरणता

धिकरणत्वं तद्वृत्ति निरुक्तसाध्याभावत्वविशिष्टयथोक्तसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतात्वकत्वमिति विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासे तात्पर्यम् । स्वपदं हेतुपरम् । इत्थञ्च कपिसंयोगाभाववान् सत्त्वात् कपिसंयोगिभिन्नं गुणत्वादित्यादावपि नाव्याप्तिरित्याहुरिति संक्षेपः ॥

इति प्रथमलक्षणं
समाप्तम्

त्वकत्वोभयसम्बन्धेन, अत्र स्वपदं हेतुपरम्, स्ववैशिष्ट्यञ्च ताद्दशाधिकरणतात्वे स्वविशिष्टहेतुताविशिष्टत्वसम्बन्धेन, स्ववैशिष्ट्यञ्च हेतुतायां स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वसम्बन्धेन, हेतुतावैशिष्ट्यञ्च स्वविशिष्ट धेयताविशिष्टत्वसम्बन्धेन, स्ववैशिष्ट्यञ्चाधेयतायां स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन, आधेयतावैशिष्ट्यञ्च स्वनिरूपिताधिकरणताविशिष्टनिरवच्छिन्नाधिकरणताविशिष्टान्यत्वसम्बन्धेन, अधिकरणतावैशिष्ट्यञ्च निरवच्छिन्नाधिकरणतायां स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन, अधिकरणताविशिष्टान्यत्वमित्यत्र वैशिष्ट्यं आधेयत्वसम्बन्धेन । अतः एकैकव्यक्तिबोधकस्वपदघटितत्वेपि लक्षणस्य नाननुगमः ॥

☞ ननु साध्याभाववदवृत्तित्वमित्यनेन साध्यनिष्ठप्रतियोगिताकाभावसमुदायाधिकरण निरूपितवृत्तित्वाभावरूपलघुलक्षणं विवक्ष्यते, तथाचात्र प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वयोः (साध्यतावच्छेद

ग्या * अन्येत्विति * हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नहेतुताव च्छेदकावच्छिन्नस्वनिष्ठाधेयतानिरूपिताधिकरणताश्रयवृत्ति य न्नरवच्छिन्नाधिकरणत्वं तद्वृत्ति यत् साध्याभाववृत्तिसाध्यसा मान्यीयप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न साध्याभावत्वाव च्छिन्नाधेयतानिरूपिताधिकरणतात्वं तत्कं यत् स्वं तत्त्वं लक्षणं बोध्यम्। वह्निमान् धूमादित्यत्र इतरधिकरणवृत्तिनिरवच्छिन्नाधि करणत्वं घटाभावाद्यधिकरणत्वमेव (नतु वह्न्यभावाधिकरण

कतासाध्यतानिरूपित संसर्गतावच्छेदकता न्यूनेतरवारकपर्या प्त्योः) निवेशे प्रयोजनाभावः, वह्निमान्धूमादित्यत्र संयोगेन वह्नि सामान्याभावस्यापि तत्समुदायान्तर्गततया विशिष्टाभावोभया भावादेः समवायेन वह्न्यभावादेः घटकत्वेपि नाऽव्याप्तिः, धूमवा न्वह्नेरित्यादावयोगोलकरूपव्यभिचारनिरूपकाधिकरणस्य तादृश समुदायाधिकरणतया नातिव्याप्तिः इतिचेन्न, धूमवान् वह्नेरित्या दौ कालिकेन धूमाभावस्यापि तत्समुदायान्तर्गततया तदधिकर णनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य हेतौ सत्त्वादतिव्याप्त्यापत्तेः, व ह्निमान् धूमादित्यत्र तत्तद्द्रव्यावृत्त्यभावानां तत्तद्द्रव्यत्वादिरूपाणा मपि साध्यनिष्ठप्रतियोगिताकाभावसमुदायान्तर्गततया तदधि करणाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तेश्च। नच यथाश्रुतसाध्यतावच्छेदकसम्ब न्धावच्छिन्नत्वस्य साध्यनिष्ठप्रतियोगितायां निवेशेनैव निरुक्ता व्याप्त्यतिव्याप्त्योर्वारणात् पर्याप्तिसमुदायनिवेशे प्रयोजनाभाव एवेति वाच्यम्, वह्न्यधिकरणतावान् धूमादित्यत्र स्वरूपसम्बन्धे न साध्यतायां तत्तद्द्रव्यावृत्त्यभावानामपि तत्समुदायान्तर्गततयाऽ व्याप्तेः। नच यथाश्रुतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्यापि निवेशे

त्वम्) तत्र वह्न्यभावाधिकरणतात्वस्यासत्त्वेन समन्वयः। धूमवान् वह्नेरित्यत्र हेत्वधिकरणायोगोलकवृत्तिनिरवच्छिन्नाधिकरणत्वं धूमाभावाधिकरणत्वमेव, तत्र साध्याभावाधिकरणतात्वस्य सत्त्वेन नातिव्याप्तिः। कपिसंयोगाभाववान् सत्त्वात् कपिसंयोगिभिन्नं गुणत्वादित्यादौ हेत्वधिकरणगुणादिनिष्ठनिरवच्छिन्नाधिकरणत्वं घटाभावाधिकरणत्वमेव, तत्र कपिसंयोगात्मकसाध्याभावाधिकरणतात्वस्यासत्त्वेन समन्वयः। ब्रह्मद्गगनादित्य

नैव निरुक्तव्याप्तेरपि वारणात् पर्याप्तिसमुदायनिवेशो विफल एवेति वाच्यम्, घटत्वाभाववान् पटत्वादित्यादौ साध्याभावस्य घटत्वरूपतया तत्र यावत्त्वरूपसमुदायत्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तेः। नच न्यूनेतरव रकपर्याप्तिनिवेशाभावेन स्वरूपसंयोगान्यतरसम्बन्धेन तदुभयसम्बन्धेन स्वरूपसमवायान्यतरसम्बन्धादिभिश्च घटत्वाभावाभावानां तत्तत्क्षणवृत्तित्वविशिष्टघटत्वाभावाभावानां घटत्वाभावपटत्वोभयाभावादीनां च साध्यतावच्छेदकधर्मसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावसमुदायान्तर्गततया न तत्र साध्याभावगतसमुदायत्वाप्रसिद्धिनिबन्धनाव्याप्तेस्सम्भव इति वाच्यम्, धूमवान् वह्नेः (वह्न्यधिकरणत्वात्) इत्यादौ संयोगकालिकान्यतरसम्बन्धेन धूमाभावस्य संयोगेन वह्निधूमान्यतराभावस्य च तत्समुदायान्तर्गततया तदधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य हेतौ सत्त्वादतिव्याप्तेः। नच इतरवारकपर्याप्तिनिवेशेनैवातिव्याप्तिवारणेन न्यूनवारकपर्याप्तेः वैफल्यं तदवस्थमेवेति वाच्यम्, लक्षणे समुदायत्वस्य निवेशे तस्यापेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वरूपतया विनिगमनाविरहेण अनन्तानामपेक्षाबुद्धीनां प्रवेशस्याङ्गी

त्र हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणस्यैवाप्रसिद्ध्या नाति व्याप्तिः। सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यत्र हेत्वधिकरणद्रव्यवृत्तिगुण त्वाभावाधिकरणतायां सत्ताऽभावाधिकरणतात्वस्यासत्त्वात्सम न्वयः। द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यत्र हेत्वधिकरणद्रव्यनिष्ठगुणत्वा भावाधिकरणतायां द्रव्यत्वाभावाधिकरणतात्वस्याभावेन सम न्वयः। घटाभिन्नं घटत्वाभाववान् पटत्वादित्यादौ पटादिनिष्ठा

कर्तव्यतया न्यूनवारकपर्याप्तिद्वयनिवेशप्रयुक्तगौरवापेक्षयाऽत्त्वैव गौरवेणास्य लक्षणस्य परित्यागौचित्यात् ॥

☞ ननु साध्याभाववद्वृत्तित्वलक्षणघटकसाध्याभावे हेत्वसा मानाधिकरण्यनिवेशेनैव समवायेन वह्न्यभावादिकं विशिष्टाभा वोभयाभावादिकञ्चादाय वह्निमान्धूमादित्यादौ दोषवारणसम्भ वेन साध्यनिष्ठप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकधर्मसम्बन्धाव च्छिन्नत्वतदीयन्यूनेतरवारकपर्याप्तिनिवेशनस्य वैफल्यम्, कपि संयोग्येतद्वृक्षत्वादित्यादौ कपिसंयोगद्रव्यत्वान्यतराभावमादाय समन्वयसम्भवेन साध्याभावाधिकरणतायां निरवच्छिन्नत्वनिवे शोऽपि विफल इतिचेन्न, धूमवान्वह्नेरित्यत्र हेत्वसमानाधिकरण साध्यनिष्ठप्रतियोगिताकवह्निधूमान्यतराभाववद्वृत्तित्वाभावमादा यातिव्याप्तेः। नच साध्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नत्वनि वेशेनैव धूमवान् वह्नेरित्यत्र पूर्वोपात्तान्यतराभावस्य धर्तुमशक्य तया हेत्वसमानाधिकरणसाध्याभावस्याप्रसिद्ध्यैवातिवारणस म्भवेन न्यूनवारकपर्याप्तिनिरवच्छिन्नत्वनिवेशस्य वैयर्थ्यं दुर्वार मेवेति वाच्यम्, तुल्ययुक्त्या कपिसंयोग्येतद्वृक्षत्वादित्यत्र निरु क्तान्यतराभावस्य धर्तुमशक्यतया हेत्वसमानाधिकरणसाध्यता

धिकरणतायां घटत्वाधिकरणतात्वाभावेन नाव्याप्तिः। घटत्व वान् घटपटोभयत्वादित्यादौ हेतुतावच्छेदकपर्याप्तिसम्बन्धेन हेत्वधिकरणे तदुभयत्वावच्छिन्ने घटत्वाभावाधिकरणताया असत्त्वेन अन्याधिकरणतायां घटत्वाभावाधिकरणतात्वस्याभावेनातिव्याप्तिवारणाय साध्यसामानाधिकरण्यं निवेशनीयमेव। नचैवं लक्षणकरणे कपिसंयोगाभाववान् सत्त्वादित्यादिकेवलान्वयिस्थलेपि समन्वयसम्भवेन केवलान्वयिन्यभावादित्युत्तरग्रन्थविरोध इति वाच्यम्, तत्र केवलान्वयिपदस्य व्याप्यवृत्तिनेयत्वावच्छेदकातिरिक्तधर्मानवच्छिन्न प्रतियोगिताकाभावाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिवारणाय निरवच्छिन्नत्वस्याधिकरणतायां निवेशनीयत्वात्। नच तथापि न्यूनवारकपर्याप्तिनिवेशे प्रयोजनाभाव इति वाच्यम्, हेत्वसामानाधिकरण्यघटकाधेयतायां न्यूनेतरवारकपर्याप्तिनिवेशप्रयुक्तगौरवापेक्षयाऽत्रैव पर्याप्तिद्वयनिवेशप्रयुक्तगौरवस्याल्पीयस्त्वादित्यलम्॥

☞ साध्याभाववदवृत्तित्वरूपयथाश्रुतलक्षणेप्यनुगमकरणे केवलान्वयिनि साध्याभावाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तेर्नावकाशः। तथाहि, साध्यताविशिष्टत्वं लक्षणम्। वैशिष्ट्यञ्च, स्वविशिष्टाधेयताविशिष्टत्व स्वात्यन्ताभाववत्त्वैतदुभयसम्बन्धेन। आधेयतायां स्ववैशिष्ट्यञ्च, स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व स्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन। आधेयतावैशिष्ट्यञ्च, स्वनिरूपिताधिकरणतासामानाधिकरण्यसम्बन्धेन (स्वविशिष्टाधेयताविशिष्टत्वसम्बन्धनिवेशनेन साध्यसामानाधिकरण्यलाभः) स्वात्यन्ताभावेत्यचाभावः स्वविशिष्टप्रतियोगिताकाभाववद्वृत्तित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको ग्राह्यः। प्रतियोगितायां स्ववैशिष्ट्यञ्च, स्वाव

वाच्यत्वादिकेवलान्वयिसाध्यकहेतुपरत्वेन व्याख्येयतयाऽसङ्गत्यभावात्। व्याप्यवृत्तिकेवलान्वयिसाध्यकस्थलेषु साध्याभावाप्रसिद्ध्या उत्तरग्रन्थसङ्गतेः॥

इति श्रीमदान्ध्रदेशविद्योतमान तेनालि संस्कृत
कलाशालायां तर्कालङ्कारशास्त्राध्यापकेन
कुरुगंटुयपाल्य श्रीरामशास्त्रिणा न्याय
शास्त्रव्युत्पित्सूनां सुखावबोधाय
विरचिते श्रीमथुरानाथीयपञ्च
लक्षणीव्याख्यानरूपे पञ्चलक्ष
णीसर्वस्वे प्रथमलक्षणं
समाप्तम्॥

च्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व स्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन (अनेन साध्याभाववदवृत्तित्वलाभः) इत्थञ्च स्वविशिष्टप्रतियोगितेत्यत्र स्वपदेन न वाच्यत्वादिनिष्ठा साध्यता ग्रहीतुं शक्यते, स्वविशिष्टप्रतियोगिताया अप्रसिद्धत्वात्, किन्तु घटत्वादिनिष्ठाधेयत्वादीनां परिग्रहे तद्विशिष्टप्रतियोगिताकाभाववद्वृत्तित्वसम्बन्धस्य वाच्यत्वादिनिष्ठसाध्यताया व्यधिकरणतयातेन सम्बन्धेन तदभावः केवलान्वयी, अतः केवलान्वयिसाध्येऽपि तत्सत्त्वमव्याहतम्॥

श्री गणपतये नमः

पञ्चलक्षणीसर्वस्वे

द्वितीयलक्षणारम्भः

१ * मू * लक्षणान्तरमाह * साध्यवद्भिन्नेति ॥

व्या * पूर्वपूर्वकल्पेषु दोषप्रसक्तौ तद्वारणायोत्तरोत्तरकल्पानुसरणं शास्त्रे दृश्यते, अत्र पूर्वलक्षणे दोषप्रसक्त्यभावेनाह * लक्षणान्तरमिति * तथाचात्र ग्रन्थे व्याप्यहेतूनां पञ्चापि लक्षणानि सम्भवन्तीत्याशयेनैव लक्षणपञ्चकमुपदर्श्यते, नतु पूर्वपूर्वलक्षणेषु दोषोद्भावनयेति भावः। जगदीशीयपञ्चलक्षण्यादिषु दीधितिकृन्मतानुसारेण पूर्वपूर्वलक्षणेषु दोषोद्भावनेनैव उत्तरोत्तरलक्षणानुसरणं कृतम्, यथा प्रथमलक्षणे कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यत्र अव्याप्तिप्रदर्शनपूर्वकं द्वितीयलक्षणानुसरणं कृतम्, अधिकरणभेदेनाभावभेदानङ्गीकारेण पूर्वोक्तस्थलएवाव्याप्तिं प्रदर्श्य तृतीयलक्षणमनुसृतम्, एवमेवोत्तरलक्षणद्वयानुसरणे च बीजमुपदर्शितम्। मथुरानाथेन तु प्रथमलक्षणे साध्याभावाधिकरणतायां निरवच्छिन्नत्वनिवेशनेन पूर्वोक्तस्थलेऽव्याप्तेर्वारणेन नात्र पूर्वत्र लक्षणे दोषप्रसक्त्या उत्तरलक्षणानुसरणमितिवक्तुं शक्यते, एवमेवोत्तरत्रापि ग्राह्यम्॥

२ * मू * साध्यवद्भिन्नो यस्साध्याभाववान् तदवृत्तित्व मित्यर्थः। कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्याद्यव्याप्यवृत्तिसा ध्यकस्थलेऽव्याप्तेर्वारणाय साध्यवद्भिन्नेति साध्याभावव तो विशेषणमिति प्राञ्चः। तदसत्, साध्याभाववदित्यस्य व्यर्थताऽपत्तेः। साध्यवद्भिन्नावृत्तित्वस्यैव सम्यक्त्वात्॥

व्या * साध्याभाववतो विशेषणमिति * कपिसंयोगाभावस्या व्याप्यवृत्तित्वेन कपिसंयोगाभावाधिकरणवृक्षवृत्तितामादाय क पिसंयोग्येतद्वृक्षत्वादित्यत्राव्याप्तेर्वारणाय साध्यवद्भिन्नत्वं सा ध्याभाववतो विशेषणं कार्यम्, तथाचाव्याप्यवृत्तेरभावस्याव्या प्यवृत्तित्वेपि अव्याप्यवृत्तिमद्भेदस्य व्याप्यवृत्तितया वृक्षे तस्यास त्त्वान्नाव्याप्तिरिति, तथाचात्र लक्षणे साध्याभावाधिकरणतायां निरवच्छिन्नत्वमनुपादेयमिति भावः॥

तदसदिति * तथाचात्रकर्मधारयसमासेन साध्यवद्भिन्नो भिन्नो यस्साध्याभाववान् तन्निरूपितवृत्तित्वाभावो व्याप्तिरिति लभ्यते, तथाच साध्यवद्भिन्ननिरूपितवृत्तित्वाभावरूपलक्षणस्या त्रलक्षणेऽनुप्रविष्टत्वेन साध्याभाववत्पदस्य व्यर्थतया साध्यवद्भि न्नसाध्याभावघटितलक्षणे व्यर्थविशेषणघटितत्वरूपदोषापत्तिः, तथाहि, स्वसमानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकधर्मान्तरघटितत्वं व्यर्थविशेषणघटितत्वम्, स्वसमानाधिकरणः स्वाभिन्नो यस्सा ध्यव्याप्यतावच्छेदकधर्मः तद्घटितत्वमित्यर्थः, यथा वह्निमान् नी लधूमादित्यत्रनीलधूमत्वसमानाधिकरणनीलधूमत्वभिन्नवह्निव्या प्यतावच्छेदकधूमत्वघटितत्वेन नीलधूमत्वस्य व्यर्थविशेषणघटि

त्वं, तथाऽत्रापि साध्यवद्भिन्नाभिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वाभाव त्वस्य एतत्समानाधिकरणेन एतद्भिन्नेन व्याप्यहेतुनिष्ठेतरभेदरूप साध्यव्याप्यतावच्छेदकेन (व्याप्यहेतवः इतरभिन्नाः साध्यवद्भिन्ननिरूपितवृत्तित्वाभावादित्यनुमानप्रयोगोऽत्र ग्राह्यः) साध्यवद्भिन्ननिरूपितवृत्तित्वाभावत्वेन घटितत्वात् साध्यवद्भिन्नसाध्याभावघटितप्रथमाभावत्वस्य व्यर्थविशेषणघटितत्वमुपपद्यतइति भावः। नच साध्यवद्भिन्नस्याभेदसम्बन्धेन साध्याभाववत्येव विशेषणत्वेन साक्षाद्वृत्तितायामविशेषणत्वेन साध्यवद्भिन्नाभिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वाभावत्वापेक्षया साध्यवद्भिन्ननिरूपितवृत्तित्वाभावत्वस्य भिन्नतया स्वसामानाधिकरण्यविरहेण नास्य व्यर्थविशेषणघटितत्वोपपत्तिरिति वाच्यम्, साध्यवद्भिन्ननिष्ठावच्छेदकताभिन्ना साध्याभावनिष्ठावच्छेदकताभिन्ना याऽवच्छेदकता तद निरूपिका साध्यवद्भेदनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिका याऽधिकरण निष्ठाऽवच्छेदकता तद्भिन्ना वृत्तितात्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्ना याऽवच्छेदकता तदनिरूपिका या वृत्तित्वनिष्ठा प्रतियोगिता तन्निरूपकाभावस्य व्याप्तित्वाङ्गीकारेण तादृशाभावत्वस्योभयसाधारण्येन सामानाधिकरण्यस्याक्षततया साध्याभावघटिताभावत्वस्य व्यर्थविशेषणघटितत्वोपपत्तेः॥

३ * मू * नव्यास्तु, साध्यवद्भिन्ने साध्याभावः साध्यवद्भिन्नसाध्याभावः तद्वद्वृत्तित्वमिति सप्तमीतत्पुरुषोत्तरं मतुप्प्रत्ययः, तथाच साध्यवद्भिन्नवृतिर्यस्साध्याभावः तद्वदवृत्तित्वमित्यर्थः, एवञ्च साध्यवद्भिन्नवृत्तीत्यनुक्तौ संयोगी

द्रव्यत्वादिस्यादाव्याप्तिः, संयोगाभाववति द्रव्ये द्रव्यत्वस्य वृत्तेः। तदुपादानेच साध्यवद्भिन्नवृत्तिस्संयोगाभावो गुणादिवृत्तिसंयोगाभावएव, अधिकरणभेदेनाभावभेदात्, तद्वद्वृत्तित्वान्नाव्याप्तिः ॥

व्या* साध्यवद्भिन्नसाध्याभावइत्यत्र सप्तमीतत्पुरुषसमासमङ्गीकृत्य साध्यवद्भिन्नसाध्याभावघटिताभावत्वस्य व्यर्थविशेषणघटितत्वं वारयति * नव्याइति * साध्यवद्भिन्नवृत्तिसाध्याभाववद्वृत्तित्वाभावत्वे साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वाभावत्वस्य कथञ्चिदप्यप्रविष्टत्वेन न व्यर्थविशेषणघटितत्वमित्याशयः। (प्रथमाभावत्वे साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वस्य साध्याभावविशेषणत्वेन द्वितीयाभावत्वे साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वस्याभावविशेषणत्वेन अभावयोर्भेदात्सामानाधिकरण्यं तदभावत्वयोः न घटतइति न व्यर्थविशेषणघटितत्वप्रसक्तिः) अधिकरणभेदेनेति * अधिकरणभेदेनाभावभेदाङ्गीकारेण साध्यवद्भिन्नगुणादिवृत्तिसाध्याभावाधिकरणं गुणादिकमेवेति नाव्याप्तिरिति भावः। ननु साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वस्य तादृशवृत्तित्वविशिष्टत्वस्य वा साध्याभावविशेषणत्वेन अधिकरणभेदेनाभावभेदानङ्गीकरणपक्षेपिं गुणादिकमादायसमन्वयसम्भवे अधिकरणभेदेनाभावभेदाङ्गीकरणेनैव समन्वयसम्भवप्रतिपादनमनुचितमितिचेन्न, साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वस्य साध्याभावं प्रति विशेषणत्वे उपलक्षणत्वे वा समन्वयसम्भवप्रतिपादनार्थं तथोपपादनस्योचितत्वात्। नृचैवमुपलक्षणत्वपक्षे निरुक्तरीत्या लक्षणस्य व्यर्थविशेषणघटितत्वसम्भव इति वाच्यम्, साध्याभावघटितलक्षणे साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वस्य साध्याभावांशे उपलक्षणत्वेन तद्घ

टितलक्षणे साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वस्याभावविशेषणत्वेन च द्वयोर्भेदे न पूर्वोक्तानुपपत्त्यभावात् ॥ अथवा, अत्र लक्षणे साध्याभावपद वैयर्थ्यप्रसङ्गेन साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वस्य विशेषणत्वं तु सङ्गच्छत एवेति नानुपपत्तिः ॥

४ * मू * नच तथापि साध्यवद्भिन्नावृत्तित्वमेवास्तु, किं साध्याभाववदित्यनेनेति वाच्यम्, यथोक्तलक्षणे तस्याप्रवेशेन वैयर्थ्याभावात्, तस्यापि लक्षणान्तरत्वात् ॥

व्या * वैयर्थ्याभावादिति * प्रकृतलक्षणघटकविशेषणानां सर्वेषामपि सप्रयोजनतया व्याप्यहेत्वितरभेदानुमाने हेतुतावच्छेदकतया निर्दिष्टस्य प्रकृतलक्षणतावच्छेदकस्य न व्यर्थविशेषण घटितत्वावकाश इति भावः। ननु साध्यवद्भिन्नावृत्तित्वरूपलघु लक्षणाङ्गीकारेणैव सामञ्जस्ये साध्याभावघटितस्यास्य लक्षणत्वे गौरवमित्यत आह * लक्षणान्तरत्वादिति * तादृशस्य तृतीयस्य पञ्चमस्य च लक्षणान्तरस्य वक्ष्यमाणत्वेन न तेनास्य व्यर्थविशेषणघटितत्वशङ्कावकाशः ॥

५ * मू * नच तथापि साध्यवद्भिन्नवृत्तिर्यः तद्वदवृत्तित्वमेवास्तु, किं साध्याभावपदेनेति वाच्यम्, हेतोस्तादृशद्रव्यत्वादिमद्वृत्तित्वादसम्भवापत्तेः ॥

६ * मू * साध्याभावेत्यत्र साध्यपदमप्यतएव, द्रव्यत्वा

☞ वस्तुतस्तु, एतल्लक्षणप्रविष्टसाध्याभावीयप्रतियोगिताशां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वानिवेशे अव्याप्यवृत्त्यभाव

दरपि द्रव्यत्वाभावाभावत्वात्, भावरूपाभावस्य अधिकर णभेदेन भेदाभावात् ॥

व्या ॰ अतएवेति * साध्यवद्भिन्नवृत्तियोंऽभाव इत्युक्तौ द्रव्यत्ववारणेपि अधिकरणभेदेन भेदरहितं द्रव्यत्वरूपभावात्मकद्रव्यत्वाभावाभावमादायाव्याप्तेर्वारणाय साध्यप्रतियोगिकत्वमंशे निवेशनीयमिति भावः । भावभिन्नाभावस्याधिकरणभेदेन भेदाङ्गीकारेण साध्यवद्भिन्नह्रदादिवृत्तेः समवायेन वह्न्यभावादेः

स्यैवाधिकरणभेदेन भेदोपगमे समवायेन वह्न्यभावमादाय तत्रैव साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वानिवेशे संयोगेन महानसीयवह्न्यभावञ्चादाय वह्निमान्धूमादित्यत्राव्याप्तिरतस्तन्निवेशः । साध्यतावच्छेदकतायाः न्यूनवारकपर्याप्त्यनिवेशे वह्निघटान्यतरवान्धूमादित्यत्र घटाभावमादायाव्याप्तिः । इतरवारकपर्याप्त्यनिवेशे महानसीयवह्न्यभावमादाय च वह्निमान्धूमादित्यत्राव्याप्तिः । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वमपि न्यूनेतरवारकपर्याप्तिघटितं बोध्यम्, न्यूनवारकानिवेशे स्वरूपसंयोगान्यतरसम्बन्धेन वह्निसाध्यकधूमहेतौ स्वरूपसम्बन्धेन वह्न्यभावं इतरवारकानिवेशे संयोगेनवह्निसाध्यकधूमे महानसीयवह्निप्रतियोगिकसंयोगेन॰ वह्न्यभावमादायचाव्याप्तिः, अतस्तन्निवेशः । भावभिन्नस्य अभावमात्रस्य अधिकरणभेदेन भेदस्वीकारेतु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वगर्भे न्यूनवारकानिवेशे पृथिवीत्वाभावद्रव्यत्वाभावान्यतरसाध्यके जलत्वादिहेतौ द्रव्यत्वाभावत्वावच्छिन्नाभावरूपं द्रव्यत्वमादायाव्याप्तिः। तत्रैवेतरवारकानिवेशे द्रव्यत्वसमनियतत्वेन

महानसीयवह्न्यभावादेवां ह्रदादेरेवाधिकरणत्वेन वह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्त्यसम्भवेन प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकधर्मसम्बन्धावच्छिन्नत्वानंशस्यावश्यकत्वाभावेन साध्यप्रतियोगिकत्वमात्रमेवाभावे निवेशनीयमिति भावः। 'साध्यवद्भेदः साध्यनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदः, तत्र साध्यनिष्ठावच्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकधर्मसम्बन्धावच्छिन्नत्वे विशेषणीये, अन्यथा, संयोगेन द्रव्यस्याव्याप्यवृत्तितया समवायेन वह्निमद्भिन्ने पर्वतादौ वर्तते यस्संयोगेन वह्न्यभावः तमुपादाय तथैव महानसीयवह्निमद्भिन्ने पर्वतादौ वर्तते यस्संयोगेन वह्न्यभावः तमुपादाय च वह्निसाध्यकधूमहेतावव्याप्तिः॥ साध्यनिष्ठावच्छेदकतायां न्यूनेतरवारकपर्याप्तिघटितमेव साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वं निवेशनीयम्, न्यूनवारकानिवेशे घटत्वसंयोगान्यतरसाध्यके द्रव्यत्वहेतौ घटत्ववद्भिन्ने पटादौ विद्यमानं साध्याभावमादायाव्याप्तिः, अतस्तन्निवेशः। इतरवारकपर्याप्त्यनिवेशे संयोगसाध्य

द्रव्यत्वस्वरूपं पृथिवीत्वाभावद्रव्यत्वाभावोभयाभावमादायाव्याप्तिः, अतस्तन्निवेशः। साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वगर्भे च न्यूनवारकपर्याप्त्यनिवेशे स्वरूपकालिकान्यतरसम्बन्धेन द्रव्यत्वाभावसाध्यकघटत्वहेतौ द्रव्यत्वाभावस्य यस्स्वरूपेणाभावः द्रव्यत्वरूपः तमुपादायाव्याप्तिः। इतरवारकपर्याप्त्यनिवेशे कालिकेन द्रव्यत्वाभावसाध्यकघटत्वहेतौ गुणानुयोगिककालिकस्वरूपान्यतरसम्बन्धावच्छिन्ना या द्रव्यत्वाभवत्वावच्छिन्ना प्रतियोगिता तन्निरूपकाभावं द्रव्यत्वरूपमादायाव्याप्तिः, अतस्तन्निवेश इति तु विभावनीयम्॥

के द्रव्यत्वहेतौ घटसंयोगवद्भिन्ने वर्तमानं संयोगाभावमादायाऽ व्याप्तिः, अतस्तन्निवेशः। एवमेव तत्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धा वच्छिन्नत्वमपि न्यूनेतरवारकपर्याप्तिघटितं बोध्यम्, न्यूनवारकानिवेशे विषयत्वसमवायान्यतरसम्बन्धेन संयोगसाध्यके द्रव्यत्वहेतौ विषयतासम्बन्धेन संयोगवत्ज्ञानभिन्ने घटादौ विद्यमानं संयोगाभावमादायाव्याप्तिः, अतस्तदुपादानम्। इतरवारकानिवेशे संयोगी द्रव्यत्वादित्यत्र पटानुयोगिकसमवायेन संयोगवद्भिन्ने वृक्षे विद्यमानं संयोगाभावमादायाव्याप्तिः, अतस्तन्निवेशः॥

७ * मू * ननु तथापि घटाकाशसंयोगघटत्वान्यतराभाववान् गगनत्वादित्यत्र घटानधिकरणदेशावच्छेदेन घटाकाशसंयोगाभावस्य गगने सत्त्वात्सद्धेतुतयाऽव्याप्तिः, साध्यवद्भिन्ने घटे वर्तमानस्य साध्याभावस्य घटाकाशसंयोगरूपस्य गगने सत्त्वात् तत्र च हेतोर्वृत्तेः। नच साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभाववत्त्वं विवक्षितमिति वाच्यम्, साध्याभावपदवैयर्थ्यापत्तेः, साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वविशिष्टवदवृत्तित्वस्यैव सम्यक्त्वादितिचेन्न। अभावाभावस्यातिरिक्ततामतेनैतल्लक्षणकरणात्, तथाचाधिकरणभेदेनाभावभेदात्साध्यवद्भिन्ने घटे वर्तमानस्य साध्याभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणस्य प्रतियोगिमति गगनेऽसत्त्वादव्याप्तेरभावात्॥

व्या * (यद्धेत्वधिकरणे सर्वत्रापि साध्यं वर्तते स हेतुस्सद्धेतुः) हेत्वधिकरणे गगने घटत्वाभावः स्वतस्सिद्धएव, घटाका

संयोगस्य सर्वत्रापि तस्याव्याप्यवृत्तितया घटानधिकरणदेशावच्छेदेन घटाकाशसंयोगाभावोपि गगनेऽस्तीति तदन्यतराभावस्य तत्राक्षततयाऽत्र गगनत्वस्य सद्धेतुत्वमिति भावः। अत्र तादृशान्यतरान्तर्गतस्य घटत्वस्य नियतं घटे सत्त्वेन तादृशा.न्यतराभाववद्भेदाधिकरणे घटे विद्यमानस्य भावरूपस्य तदन्यतराभावाभावस्य तदन्यतरस्वरूपत्वेन तदन्यतरान्तर्गतघटाकाशसंयोगस्याधिकरणे गगने हेतोस्सत्त्वाद्व्याप्तिरिति भावः। साध्यतावच्छेदककोटौ घटाकाशसंयोगस्याप्रवेशे (घटत्वाभावमात्रस्य साध्यत्वे) घटत्वाभाववद्भिन्ने घटे गगनत्वहेतोरवृत्त्यानाव्याप्तिरिति घटाकाशसंयोगस्य तत्र प्रवेशः। अत्र साध्यकोटौ घटत्वस्याप्रवेशे तत्राव्याप्तेः केवलान्वयिन्यभावादित्यनेन ग्रन्थकृतैव वक्ष्यमाणतया इदानीं तदुद्भावनासङ्गतेः॥

ननु गगनस्य विभुतया साध्यवद्भिन्ने घटे घटसंयोगस्य आकाशसंयोगस्य वा (घटाकाशसंयोगरूपस्य) सत्त्वेन घटसंयोगघटत्वान्यतराभावाभावाकाशसंयोगघटत्वान्यतरा भावाभावयोः सिद्धत्वेन तदधिकरणे गगने हेतोर्वृत्तेरव्याप्तिसम्भवेन केवलघटसंयोगस्य केवलाकाशसंयोगस्य वा साध्यकोटावनुप्रवेशेनैव सामञ्जस्ये घटाकाशपर्यन्तानुसरणं व्यर्थमितिचेन्न, केवलस्य प्रवेशेपि घटाकाशसंयोगमादायैव दोषो वक्तव्य इत्याशयेनैव तस्य साध्यकोटावनुप्रवेशात्॥

साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वविशिष्टेति * घटवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभावाधिकरणं घटएवेति तत्र हेतोरवृत्त्या नाव्याप्तिरिति भावः

* अभावाभावस्यातिरिक्ततेति * तथाच तदन्यतराभावाभावस्य

तिरिक्तत्वेऽधिकरणभेदेनाभावभेदाङ्गीकरणेन साध्यवद्भिन्नघट
वृत्तिसाध्याभावाधिकरणं घटएवेति नाव्याप्तिरिति भावः ॥

८ * मू * नचैवं साध्याभावेत्यत्र साध्यपदवैयर्थ्यम्, अभावाभावस्यातिरिक्तत्वेन द्रव्यत्वादेरभावाभावत्वविरहात्, साध्यवद्भिन्नवृत्तिघटाभावादेस्तु हेतुमत्यसत्त्वात्, अधिकरणभेदेनाभावभेदादिति वाच्यम्। यत्र प्रतियोगिसमानाधिकरणत्व प्रतियोगिव्यधिकरणत्वलक्षणविरुद्धधर्माध्यासः तत्रैवाधिकरणभेदेनाभावभेदाभ्युपगमो नतु सर्वत्र, तथाच साध्यवद्भिन्नवृत्तिघटाभावादेः हेतुमत्यसत्त्वादसम्भववारणाय साध्यपदोपादानात् ॥

व्या * नचैवमिति * एवं अभावाभावस्यातिरिक्तत्वाङ्गीकार * अभावाभावस्यातिरिक्तत्वेनेति * द्रव्यत्वाभावाभावस्यातिरिक्तत्वेन द्रव्यत्वादावभावत्वविरहेण भावभिन्नस्य घटाभावादेः अधिकरणभेदेन भेदस्य सुतरामङ्गीकृतत्वेन च साध्यवद्भिन्नवृत्त्यभावपदेन द्रव्यत्वाभावाभावं घटाभावादिकंवाऽदायाऽव्याप्त्यभावेन अभावे साध्यप्रतियोगिकत्वनिवेशनमनर्थकमित्याशयः * विरुद्धधर्माध्यासइति * प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वप्रतियोगिव्यधिकरणत्व (प्रतियोग्यनाधिकरणवृत्तित्व) लक्षणविरुद्धधर्माध्यासस्थलएवाधिकरणभेदेनाभावभेदाभ्युपगमेन कपिसंयोगाभावाद्यव्याप्यवृत्त्यभावेष्वेव निरुक्तविरुद्धधर्माध्याससम्भवेन अव्याप्यवृत्त्यभावानामेवाधिकरणभेदेन भेदोऽङ्गीक्रियते, नतु घटाभावादिव्याप्यवृत्त्यभावानां, अतस्साध्यवद्भिन्नवृत्त्यभावपदेन घटाभावादिकमादायाव्याप्तिवारणाय साध्यपदमुपादेयमिति भावः॥

९ * मू * यद्वा, घटाकाशसंयोगघटत्वान्यतराभावाभावो ऽतिरिक्तः, घटाकाशसंयोगघटत्वादीनामननुगतत्वात्। घटत्वद्रव्यत्वाद्यभावाभावस्तु नातिरिक्तः, घटत्वद्रव्यत्वादीनामनुगतत्वात्। तथाच द्रव्यत्वादिकमादायासम्भववारणायैव साध्यपदमित्याहुरित्यास्तां विस्तरः॥

इति द्वितीयलक्षणं समाप्तम्॥

व्या * प्रकारान्तरेण द्रव्यत्वादिकमादायैव साध्यपदं सार्थकयति * यद्वेति * अननुगततयेति * घटाकाशसंयोगघटत्वान्यतराभावाभावस्य तदन्यतररूपत्वेन वक्तव्यतया तदन्यतरस्यचानन्ततत्संयोगघटत्वरूपतया नानुगतत्वं (नैकपदार्थरूपत्वं) अननुगतत्वेन तदन्यतराभावाभावस्यातिरिक्तत्वमेवाङ्गीक्रियते, अतस्तदभावस्याधिकरणभेदेनभेदः। द्रव्यत्वाभावाभावादीनान्तु द्रव्यत्वाद्यनुगतधर्मरूपतयाऽतिरिक्तत्वाभावेनाधिकरणभेदेन भेदानङ्गीकारेण द्रव्यत्वाभावाभावादिकमादायाव्याप्तिवारणाय साध्यपदस्य सार्थक्यं वक्तव्यमिति भावः॥

इति श्रीमत्कुरुगंटुयपाख्य श्रीरामशास्त्रि
विरचिते पञ्चलक्षणीसर्वस्वे द्वितीय
लक्षणं समाप्तम्॥

श्रीगणपतयेनमः

पञ्चलक्षणीसर्वस्वे

तृतीयलक्षणारम्भः

१ * मू * साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याऽभावेति. हेतौ साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावाधिकरण वृत्तित्वाभाव इत्यर्थः ॥

२ * मू * अन्योन्याभावश्च प्रतियोग्यवृत्तित्वेन विशेषणीयः, तेन साध्यवतो व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभाववति हेतोर्वृत्तावपि नासम्भवः ॥

व्या * साध्यवद्भेदे प्रतियोग्यवृत्तित्वविशेषणाभावे वह्निमान्धूमादित्यादौ केवलान्वयिनं महानसघटोभयभेदादिकमादायासम्भवप्रसङ्ग इति भावः। तन्निवेशेतूभयभेदादेः केवलान्वयितया प्रतियोगिन्यपि सत्त्वेन नासम्भवः ॥

३ * मू * नन्वेवमपि नानाधिकरणसाध्यके वह्निमान्धूमादित्यादौ साध्याधिकरणीभूततत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभाववति हेतोर्वृत्तेरव्याप्तिर्दुर्वारा। प्रतियोग्यवृत्तित्वमपहाय साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावविवक्षणे तु पञ्चमेन लक्षणेन सह पौनरुक्त्य

मितिचेन्न, वक्ष्यमाणकेवलान्वय्यव्याप्तिवद्स्याप्यत्र दोष त्वात् ॥

व्या * तत्तद्व्यक्तीति * तथाच वह्निमान्धूमादित्यत्र प्रतियोग्य वृत्तिं तादृशं महानसादिन तद्व्यक्तिभेदमादायाव्याप्तिः, तस्यापि वस्तुतः साध्यवन्निष्ठप्रतियोगिताकभेदत्वादिति भावः * साध्य वत्त्वावच्छिन्नेति * ननु साध्यवत्त्वावच्छिन्न (साध्यनिष्ठावच्छे दकताक) प्रतियोगिताकभेदविवक्षणेपि साध्यवद्घटोभयभेदादि कमादाय पुनरप्यसम्भवरूपभवेन तद्वारणाय प्रतियोग्यवृत्तित्व स्यावश्यकत्वेन प्रतियोग्यवृत्त्वमपहायेति कथनमसङ्गतमितिवा च्यम्, साध्यवद्भेदपदेन साध्यनिष्ठावच्छेदकताभिन्नावच्छेदक त्वानिरूपकप्रतियोगिताकभेदस्य विवक्षणीयतया उभयभेदादेः तदतिरिक्तोभयत्वादिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वेन निरुक्तोभय भेदादिकमादाय दोषवारणसम्भवेन प्रतियोग्यवृत्तित्वदलस्याना वश्यकत्वेन तत्परित्यागकथनस्य समञ्जसत्वात् । नच साध्यनि ष्ठावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकत्वानिरूपकत्वपर्यन्तस्य निवेशे प्रयो जनाभावेन निरुक्तोभयभेदमादाय दोषवारणाय प्रतियोग्यवृत्ति त्वदलावश्यकताऽस्त्यैवेति वाच्यम्, तद्वह्निमान्न (महानसान्य वह्निमान्न) इत्यादिभेदमादाय दोषवारणाय तादृशावच्छेदकत्वा निरूपकत्वपर्यन्तस्यावश्यकत्वेन प्रतियोग्यवृत्तित्वदलवैयर्थ्यस्य दुर्वारत्वात् (साध्यनिष्ठावच्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकधर्म सम्बन्धावच्छिन्नत्वयोः सार्थक्यं वह्निमान्धूमादित्यादौ समवाये न वह्निमान्न महानसीयवह्निमान्नेत्यादिभेदमादाय दोषवारणेन बोध्यम् । न्यूनेतरवारकपर्याप्तिप्रयोजनं चोक्तप्रायम्) अस्याप्यत्र

दोषत्वादिति * पञ्चसु लक्षणेषु केवलान्वयिन्यव्याप्तिरिव तृतीयलक्षणे नानाधिकरण, साध्यकाव्याप्तेरपि दोषत्वादिति भावः॥

४ * मू * नच तथापि साध्यवत्प्रतियोगिताकान्योन्याभावमात्रस्यैवैतल्लक्षणघटकत्वे वह्न्यभागे केवलान्वय्यव्याप्तिरन्नासङ्गता, केवलान्वयिसाध्यकेऽपि साध्याधिकरणीभूततत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नान्योन्याभावस्य प्रसिद्धत्वादिति वाच्यम्, तत्रापि तादृशान्योन्याभावस्य प्रसिद्धत्वेऽपि तद्वति हेतोर्वृत्तेरेवाव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् ॥

व्या * केवलान्वयीति * इदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादिकेवलान्वयिस्थले घटादीनामपि साध्यवत्त्वेन घटो नेत्यादिभेदानां प्रसिद्धतया केवलान्वयिन्यव्याप्तिरित्युत्तरग्रन्थो न सङ्गच्छत इति भावः * तत्रापीति * साध्यवन्निष्ठप्रतियोगिताकभेदस्यैव लक्षणघटकत्वेन साध्यवद्भेदरूपघटादिभेदानां प्रसिद्धत्वेन साध्याभावाप्रसिद्धिनिबन्धनाव्याप्त्यसम्भवेपि तदधिकरणवृत्तिताया एव हेतौ सत्वेन प्रकारान्तरेणाव्याप्तिस्सम्भवतीति भावः ॥

५ * मू * यद्वा, साध्यवत्प्रतियोगिताकान्योन्याभावपदेन साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभाव एव विवक्षितः ? नचैवं पञ्चमाभेदः, तत्र साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभाववत्त्वेन प्रवेशः, अत्रतु तादृशान्योन्याभावाधिकरणत्वेन, इत्यधिकरणत्वप्रवेशाप्रवेशाभ्यामेव भेदात् । अत्र

ण्डाभावघटकतया च नाधिकरणत्वांशस्यात्र वैयर्थ्यमिति न कोपि दोष इति दिक् ॥

इति तृतीयलक्षणं
समाप्तम् ॥

व्या * साध्यवत्त्वावच्छिन्नेति * साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नसाध्यनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकान्योन्याभावो विवक्षणीय इत्यर्थः (न्यूनेतरवारकपर्याप्तिगर्भनिवेशोप्यावश्यक इति भावः) प्रवेशाप्रवेशाभ्यामिति * साध्यवद्भेदवन्निरूपितवृत्तित्वाभावः पञ्चमलक्षणम् (तत्र भेदवत्त्वेनैव भेदाधिकरणस्य प्रवेशः, नत्वधिकरणत्वेनेति भावः) साध्यवद्भेदाधिकरण निरूपितवृत्तित्वाभावः तृतीयलक्षणम् (अत्र भेदाधिकरणत्वेनाधिकरणस्य प्रवेशः, नतु भेदवत्त्वेन) इत्यधिकरणत्वप्रवेशाप्रवेशाभ्यां तृतीयपञ्चमयोः भेदः (नचात्र विनिगमकाभावः तृतीयस्मिन् भेदाधिकरणत्वेन प्रवेशः, पञ्चमे भेदवत्त्वेन प्रवेश इत्यत्र किं विनिगमकम्, वैपरीत्यं कुतो नस्यात् इति वाच्यम्, प्रायशः अन्तिमलक्षणे असति बाधके लाघवस्यानौचित्यस्यैव विनिगमकत्वात्) ननु एतल्लक्षणप्रविष्टस्याधिकरणत्वांशस्य वैयर्थ्यमित्यत आह * अखण्डाभावघटकतयेति * प्रतियोगितावच्छेदककुक्षिप्रवेशबलेन तादृशाभावसंपादनमेव फलमिति भावः । तृतीयलक्षणरूपाधिकरणत्वघटिताभावे पञ्चमलक्ष

णरूपाभावस्याननुप्रविष्टत्वेन न तेनास्य व्यर्थविशेषणघटितत्वमिति भावः। तथाच साध्यवद्भेदनिष्ठाऽवच्छेदकताका अधिकरणत्वनिष्ठावच्छेदकताका याऽधिकरणनिष्ठाऽवच्छेदकता तन्निरूपिका वृत्तितात्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिका या वृत्तित्वनिष्ठा प्रतियोगिता तन्निरूपकाभावः तृतीयलक्षणम् (अत्राधिकरणत्वनिष्ठावच्छेदकताप्रवेशः पञ्चमलक्षणाद्विशेषः) साध्यवद्भेदनिष्ठावच्छेदकताका याऽधिकरणनिष्ठावच्छेदकता तन्निरूपिका वृत्तितात्वनिष्ठावच्छेदकताका या वृत्तित्वनिष्ठा प्रतियोगिता तन्निरूपकाभावः पञ्चमलक्षणम् (अत्राधिकरणत्वनिष्ठावच्छेदकतायाः प्रवेशो नास्तीति भेदः)

श्रीमत्कुरुगंटुयपाख्य श्रीरामशास्त्रि
विरचिते पञ्चलक्षणीसर्वस्वे
तृतीयलक्षणं
समाप्तम् ॥

श्रीमते नारायणाय नमः

पंचलक्षणीसर्वस्वे

चतुर्थलक्षणारम्भः

१ * मू * सकलेति * साकल्यं साध्याभाववति विशेषणम्, तथाच यावन्ति साध्याभावाधिकरणानि तन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वं हेतौ व्याप्तिरित्यर्थः। धूमाद्यभाववद्ध्रदादिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वाद्वह्न्यादेरतिव्याप्तिरिति यावदिति साध्याभाववतो विशेषणम्। साध्याभावविशेषणत्वे तत्तद्ध्रदाद्यवृत्तित्वादिरूपेण यो वह्न्यभावः तस्यापि सकलसाध्याभावमध्ये प्रवेशात्तावदधिकरणाप्रसिद्ध्याऽसम्भवापत्तेः॥

व्या * सकलेतीति * सकलसाध्याभाववन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वं लक्षणम्, सकलसाध्याभाववन्तो ह्रदादयः, तन्निष्ठधूमाभावप्रतियोगित्वस्य धूमे सत्त्वात्समन्वयः। वह्न्यभावस्य सकलसाध्याभाववदन्तर्गतायोगोलकनिष्ठत्वाभावेन तत्प्रतियोगित्वमादाय धूमवान् वह्नेरित्यत्र हेतौ नातिव्याप्तिः॥ धूमवान् वह्नेरित्यतातिव्याप्तिवारणेन साकल्यं सार्थकयति * यावदिति * साकल्य

स्य साध्याभावविशेषणत्वे तद्धूदत्वरूपस्य तद्धूदावृत्तिः नास्तीति प्रतीतिसिद्धाभावस्य एतद्धूदत्वरूपस्यैतद्धूदावृत्तिः नास्तीतिप्रतीतिसिद्धाभावस्य एतादृशानामन्येषाञ्च साध्यप्रतियोगिकानाञ्च सकलसाध्याभावान्तर्गततया तावदधिकरणाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिः, तथाहि, तद्धूदनिरूपितस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाभाववतः स्वरूपेण नास्तीति प्रतीतिसिद्धाभावः तद्धूदावृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः, स तद्धूदत्वरूपः, कुतः, तद्धूदनिरूपितस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाभाववान् तद्धूदभेदः स स्वरूपसम्बन्धेन नस्तीति प्रतीतिसिद्धाभावस्य तद्धूदएव सत्त्वात्। इत्थञ्च तद्धूदनिरूपितस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाभाववान् वह्न्यादिरपि भवतीति साध्यप्रतियोगिकोपि भवति, अन्ये एतद्धूदत्व तत्तद्धूदत्वादिरूपाभावा अप्येतादृशा एव, अतस्तेषां साध्यप्रतियोगिकाभावानामधिकरणाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरिति। साकल्यस्य साध्याभाववद्विशेषणत्वे तु साध्याभाववतामेव सकलानामनुप्रवेशेन न सकलसाध्याभावाधिकरणाप्रसिद्धिनिबन्धनाव्याप्तिरिति भावः। नच उत्तरत्र साध्याभावस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावरूपत्वेन वक्ष्यमाणतया तत्तद्धूदावृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावानां कथं लक्षणघटकत्वमिति वाच्यम्, यथाश्रुतसाध्यप्रतियोगिकाभावघटितलक्षणाभिप्रायेण तदुक्तेः। नच तर्हि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वादिघटितलक्षणे साकल्यं साध्याभाव एवं विशेषणीक्रियते नतु साध्याभाववति, पूर्वोक्तदोषाभावादिति वाच्यम्। न्यूनेतरवारकपर्याप्तिघटित

लक्षणे वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्निसामान्याभावस्यैकस्यैव ग्राह्य तया तत्र साकल्या (यावत्त्वा) प्रसिद्ध्याऽव्याप्तिः, द्रव्यत्वाभाव वान् गुणत्वादित्यादौ द्रव्यत्वरूपसाध्याभावे साकल्याप्रसिद्ध्या ऽव्याप्तेश्च। नच साध्याभाववति साकल्यनिवेशेपि एतद्रूपाभाव वान् गुणत्वादित्यादौ साध्याभावाधिकरणस्यैकत्वेन तत्र याव त्त्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिर्दुर्वारेति वाच्यम्, तादृशदोषप्रसक्तितत्स माधानयोः वस्तुतस्त्वित्यादिना उत्तरत्र वक्ष्यमाणत्वात्॥

२ * मू * नच द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ द्रव्यत्वाभाववति गुणादौ सत्तादेर्विशिष्टाभावादिसत्त्वादतिव्याप्तिरिति वा च्यम्, तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकहेतुतावच्छेदकस्ये ह विवक्षितत्वात्॥

व्या * नचद्रव्यमिति * द्रव्यं सत्वादित्यत्र व्यभिचारि हेतौ साध्याभावाधिकरणगुणादिनिष्ठविशिष्टसत्ताऽभावप्रयोगि त्वस्य सत्तायां सत्त्वादतिव्याप्तिः, "विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यत इति न्यायेन विशिष्टसत्तायाश्शुद्धसत्तायाश्चैक्येन विशिष्टसत्ता ऽभावप्रतियोगित्वात्सत्ताया इति भावः * विवक्षितत्वादिति * साध्याभावाधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकतात्वा वच्छि न्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकं यत् हेतुतावच्छेदक तात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकं तदवच्छि न्नावच्छिन्नत्वं लक्षणमिति फलितम्, तथाच तादृशयोः वैशिष्ट्य सत्तात्वोभयगतद्वित्व सत्तात्वगतैकत्वयोः भेदेन नातिव्याप्तिः॥

३ * मू * प्रतियोगिता च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छि न्ना ग्राह्या, तेन द्रव्यत्वाभाववति गुणादौ सत्तादेस्संयोग सम्बन्धावच्छिन्नाभावसत्त्वेपि नातिव्याप्तिः ॥

व्या * अत्र हेतुतानिरूपितसंसर्गतावच्छेदकतेतरवारकपर्या प्त्यनिवेशे द्रव्यं सत्त्वादित्यत्रैव संयोगसमवायोभयसम्बन्धेन घ टाद्यनुयोगिकसमवायसम्बन्धेन वा सत्ता नास्तीतिप्रतीतिसिद्धा भावप्रतियोगितामादायातिव्याप्तिः । न्यूनवारकपर्याप्त्यनिवेशे द्रव्यत्वसाध्यके संयोगसमवायान्यतरसम्बन्धेन सत्ताहेतुकस्थ ले संयोगसम्बन्धेनसत्ताऽभावप्रतियोगितामादायातिव्याप्तिः ।

४ * मू * साध्याभावश्च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसा ध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको बोध्यः । अ न्यथा, पर्वतादेरपि वह्न्यादेर्विशिष्टाभावादिमत्त्वेन समवा यादिसम्बन्धावच्छिन्नवह्न्यादिसामान्याभाववत्त्वेन च या वदन्तर्गततया तन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वाभावाद्धूमस्यासम्भ वस्स्यात् ॥

व्या * अत्र साध्यनिष्ठप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकतान्यू नेतरवारकपर्याप्तिनिवेशो ग्राह्यः । अन्यथा, वह्निधूमान्यतरवान् वह्नेः वह्निमान्धूमादित्यादौ यावदन्तर्गतधूमाभावाधिकरणायोगो लकनिष्ठाभावप्रतियोगित्वाभावाद्वह्नेः यावदन्तर्गतमहानसीयव ह्न्यभावाधिकरणपर्वतादिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वाभावाद्धूमस्य चा

व्याप्तिः । अत्र साध्यतानिरूपितसंसर्गतावच्छेदकतान्यूनेतरवारकपर्याप्तिनिवेशोपि कार्यः । अन्यथा संयोगसमवायान्यतरसम्बन्धेन वह्निमान्धूमात् संयोगेन वह्निमान्धूमादित्यादौ च यावदन्तर्गते समवायेन वह्न्यभावाधिकरणे संयोगसमवायोभयसम्बन्धेन वह्न्यभावाधिकरणे च पर्वतादौ धूमस्य वृत्त्याऽव्याप्तिः ॥

५ * मू * नच कपिसंयोग्येतद्वृक्षत्वादित्यादौ वृक्षस्यापि तादृशसाध्याभाववत्त्वेन यावदन्तर्गततया तन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वाभावादेतद्वृक्षत्वस्याव्याप्तिरिति वाच्यम्, किञ्चिदनवच्छिन्नायास्साध्याभावाधिकरणताया इह विवक्षितत्वात् । इत्थञ्च किञ्चिदनवच्छिन्नायाः कपिसंयोगाभावाधिकरणताया गुणादावेव सत्त्वात् तत्र च हेतोरप्यभावसत्त्वान्नाव्याप्तिः ॥

अत्र सर्वं सुगमम् ॥

६ * मू * नच कपिसंयोगाभाववान् सत्त्वादित्यादौ साध्याभावस्य कपिसंयोगादेर्निरवच्छिन्नाधिकरणाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरिति वाच्यम् । केवलान्वयिन्यभावादित्यनेन ग्रन्थकृतैव तद्दोषस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥

व्या * नच कपिसंयोगाभावाभाववति वृक्षादौ सत्तायास्सत्त्वेन व्यभिचारप्रसङ्ग इति वाच्यम्, साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपव्यभिचारघटकसाध्याभावाधिकरणतायामपि निरवच्छिन्नत्वस्य निवेशितत्वेन नास्य हेतोर्व्यभिचारप्रसक्तिः । अन्यत्सर्वं सुस्पष्टम् ॥

७ * मू * न च पृथिवी कापिसंयोगादित्यादौ पृथिवीत्वा भाववति यावत्येव कपिसंयोगाभावसत्त्वाद्व्याप्तिरिति वाच्यम्, तन्निष्ठपदेन तत्र निरवच्छिन्नवृत्तिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात्, इत्थञ्च पृथिवीत्वाभावाधिकरणे जलादौ यावन्तर्गते निरवच्छिन्नवृत्तिमानभावः न कपिसंयोगाभावः, किन्तु घटात्यन्ताभाव एव, तत्प्रतियोगित्वस्य हेतावसत्त्वान्नातिव्याप्तिः ॥

अत्रापि सर्वं सुगमम् ॥

८ * मू * नचैवमन्योन्याभावस्य व्याप्यवृत्तितानियमनये द्रव्यत्वाभाववान् संयोगवद्भिन्नत्वादित्यादेरपि सद्धेतुतया तत्राव्याप्तिः, संयोगवद्भिन्नत्वाभावस्य संयोगस्य निरवच्छिन्नवृत्तेरप्रसिद्धेः इति वाच्यम्, अन्योन्याभावस्य व्याप्यवृत्तितानियमनये अन्योन्याभावस्याभावो न प्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपः, किन्तु अतिरिक्तो व्याप्यवृत्तिः, अन्यथा मूलावच्छेदेन कपिसंयोगिभेदाभावभानानुपपत्तेः, इति संयोगवद्भिन्नत्वाभावस्यापि निरवच्छिन्नवृत्तिमत्त्वात् ॥

व्या * अप्रसिद्धेरिति * स्ववद्भेदाभावस्यस्वस्वरूपत्वांगीकाराभिप्रायेणसंयोगवद्भेदाभावस्यापिसंयोगरूपत्वस्याक्षततयातन्निरवच्छिन्नवृत्तित्वमप्रसिद्धमितिभावः * अन्यथेति * अव्याप्यवृत्तिमद्भेदाभावस्यस्वप्रतियोगिप्रतियोगितावच्छेदक स्वरूपत्वाङ्गीकारे * मूलावच्छेदेनेति * मूलावच्छेदेन कपिसंयोगिभेदाभाव

भाने तु मूलावच्छेद्यत्वं कपिसंयोगिभेदाभावएव भासते, नतु भेदे. तथाच कपिसंयोगिभेदाभावस्य कपिसंयोगरूपत्वे तत्र मूलावच्छेद्यत्वाभावेन अभ्रान्तपुरुषस्य तादृशप्रतीत्यनुपपत्तिः स्यात् यदि तस्य कपिसंयोगतोऽतिरिक्तत्वमभ्युपेयेत तर्हि व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकसद्भावनये कपिसंयोगातिरिक्तस्य निरुक्ताभावस्य मूलावच्छेद्यत्वमप्यक्षतमिति न तद्ज्ञानस्य भ्रमत्वमित्याशयः॥ केचित्तु, मूलावच्छेदेनेत्यस्य निरवच्छिन्नवृत्तिकत्वेनेत्यर्थं स्वीकुर्वन्ति, कपिसंयोगरूपत्वे तस्य तादृशवृत्तिकत्वमपि न सम्भवतीति तदाशयः॥

९ * मू * वस्तुतस्तुसकलपदमत्राशेषपरं, नत्वनेकपरम् तथासति घटत्वाभाववान् पटत्वादित्येकव्यक्तिविपक्षके साध्याभावाधिकरणस्य यावत्त्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्त्यापत्तेः। तथाच किञ्चिदनवच्छिन्नाया निरवच्छिन्नसाध्याभावाधिकरणताया व्यापकीभूतो योऽभावः हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नतत्प्रतियोगितावच्छेदकहेतुतावच्छेदकवत्त्वं लक्षणार्थः॥

व्या * अशेषपरमिति * यद्धर्मावच्छिन्नवाचकपदसमभिव्याहारस्थले यावत्पदं (यावदर्थकपदं) श्रूयते तद्धर्मव्यापकत्वं विधेयांशे भासत इति नियमानुसारेण साध्याभाववत्पदसमभिव्याहृतसकलपदबलानुसारेण साध्याभावव्यापकत्वं विधेयहेत्वभावे भासतइति साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं लक्षणामिति फलितम् एवञ्च तद्धटत्वभाववान् पटत्वादित्यत्र तद्धटरूपस्य

साध्याभावाधिकरणस्यैकत्वेपि न यावत्त्वाप्रसिद्धिनिबन्धना व्याप्तिः ॥

१० * मू * नच सत्तादिसामान्याभावस्यापि प्रमेयत्वादिना निरुक्तसाध्याभावाधिकरणताव्यापकत्वात् द्रव्यं सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः । तद्वन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं व्यापकत्वमित्युक्तौ तु निर्धूमत्ववान् निर्वह्निवादित्यादावव्याप्तिः, निर्वह्नित्वाभावानां वह्निव्यक्तीनां सर्वासामेव चालिनीन्यायेन निर्धूमत्वाभावाधिकरणतावन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिति वाच्यम्, तादृशाधिकरणताव्यापकतावच्छेदकं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नयद्धर्मावच्छिन्नाभावत्वं तद्धर्मवत्त्वस्य विवक्षितत्वात् ॥

व्या * द्रव्यं सत्त्वादिति * तत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वस्य तद्व्यापकत्वरूपत्वाभिप्रायेण प्रमेयत्वादिधर्मेण व्यापकत्वं सत्ताऽभावे सम्भवतीत्युक्तम् * व्यापकत्वमित्युक्ताविति * अयं भावः, साध्याभावाधिकरणे गुणादौ सत्ताऽभाववद्भेदस्याक्षततया तादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव सत्ताऽभावे सम्भवतीति न द्रव्यं सत्त्वादित्यत्र दोषः (निर्धूमत्वं धूमाभावः, निर्वह्नित्वं वह्न्यभावः) व्यापकतावच्छेदकमिति निरुक्तस्थले हेत्वभावस्य तत्तद्वह्निव्यापिरूपतया साध्याभावाधिकरणे चालिनीन्यायेन तत्तद्वह्निमद्भेदसम्भवेन निरुक्तव्यापकत्वासम्भवेपि यद्धर्मस्य हेतुतावच्छेदकधर्मपरतया वह्न्यभावाभाव

स्वरूपयद्धर्मावच्छिन्नाभावत्वे तादृशाधिकरणताव्यापकतावच्छेदकत्वं सम्भवति, साध्याभावाधिकरणे पर्वतादौ वह्न्यभावाभावो नास्तीत्यभावस्यासम्भवात् ॥

११ * मू * व्यापकतावच्छेदकत्वन्तु तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वम् । ननु तद्वन्निष्ठप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वम् तद्वति निरवच्छिन्नवृत्तिमान् योऽभावस्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वं वा, प्रकृतव्यापकतायां प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य निरवच्छिन्नत्वस्य वा प्रवेशे प्रयोजनविरहात् । तेन पृथिवी कपिसंयोगादित्यादौ नातिव्याप्तिः, कपिसंयोगाभावत्वस्य निरुक्तव्यापकतावच्छेदकत्वाभावादित्येवपरमार्थः ॥

इति चतुर्थलक्षणं
समाप्तम् ॥

श्रीमत्कुरुगंटुव्युपाख्य श्रीरामशास्त्रि
विरचिते पञ्चलक्षणीसर्वस्वे
चतुर्थलक्षणं
समाप्तम् ॥

श्रीशिवाय नमः

पञ्चलक्षणीसर्वस्वे

पञ्चमलक्षणारम्भः

१ * मू * साध्यवदन्येति * अत्रापि प्रथमलक्षणोक्तरीत्या हेतौ साध्यवदन्यवृत्तित्वाभाव इत्यर्थः ॥

२ * मू * तादृशवृत्तित्वाभावश्च तादृशवृत्तित्वसामान्याभावो बोध्यः। तेन धूमवान्वह्नेरित्यादौ धूमवदन्यजलह्रदादिवृत्तित्वाभावस्य धूमवदन्यवृत्तित्वजलत्वोभयाभावस्य हेतौसत्त्वेपि नातिव्याप्तिः ॥

व्या * (एतत्कल्पद्वयनिर्दिष्टो विषयः प्रथमलक्षणोक्तदिशा ग्राह्यः ॥)

३ * मू * साध्यवदन्यत्वञ्च अन्योन्याभावत्वनिरूपितसाध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्त्वम्, तेन वह्निमान्धूमादित्यादौ तत्तद्वह्निमदन्यस्मिन् धूमादेर्वृत्तावपि नाव्याप्तिः। नवा वह्निमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावस्य स्वावच्छिन्नभिन्नभेदरूपस्याधिकरणे पर्वतादौ धूमस्य वृत्तावव्याप्तिः, तस्यास्साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया अ

त्यन्ताभावत्वनिरूपितत्वेन अन्योन्याभावत्वनिरूपितत्वावि रहात्। अन्योन्याभावत्वनिरूपितत्वञ्च तादात्म्यसम्बन्धा वच्छिन्नत्वमेव ॥

व्या * साध्यनिष्ठावच्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न त्वनिवेशनस्य प्रयोजनमाह * तत्तद्वह्निमदिति * तत्प्रतियोगिता यामन्योन्याभावत्वनिरूपितत्वनिवेशनस्य प्रयोजनमाह * स्वाव च्छिन्नभिन्नेति * अत्र स्वपदं वह्निमदत्यन्ताभावपरम् । अत्र सा ध्यवन्निष्ठप्रतियोगिताकभेदपदेन वह्निमान्नास्तीति प्रतीतिसिद्धा त्यन्ताभावो गृह्यते, तथाहि, निरुक्तात्यन्ताभावं साध्यवन्निष्ठप्राति योगिताकत्वं निर्विवादम्, वह्निमदत्यन्ताभावस्य वह्निमदभाव वच्छिन्नभेदस्य च समनैयत्येनैक्याङ्गीकारेण तदभावे भेदत्वञ्च सिद्ध्यति । तन्निवेशे तु तादृशात्यन्ताभावीयप्रतियोगितायां ता दात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नत्व रूपान्योन्याभावत्वनिरूपितत्वविरहा न्नोक्तरीत्या दोषः ॥

४ * मू * साध्यवत्त्वञ्च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन बो ध्यम्, तेन वह्निमान्धूमादित्यादौ वह्निमत्त्वावच्छिन्नप्रतियो गिताकस्य समवायेन वह्निमतोऽन्योन्याभावस्याधिकरणप र्वतादौ धूमादेर्वृत्तावपि नाव्याप्तिः ॥

व्या * अत्र वह्निमान्धूमादित्यत्र महानसानुयोगिकसंयोगेन वह्निमान्नेतिप्रतीतिसिद्धभेदं महानसीयवह्निमान्नेतिप्रतीतिसिद्ध भेदञ्चादायाव्याप्तिवारणाय साध्यतानिरूपितसंसर्गतावच्छेदक तेतरवारकपर्याप्तिगर्भनिवेशः साध्यतावच्छेदकतेतरवारकपर्या

प्तिगर्भनिवेशश्च कार्यः संयोगसमवायान्यतरसम्बन्धेन वह्निमा न्धूमादित्यत्र समवायेन वह्निमद्भेदमादाय वह्निधूमान्यतरवान् वह्नेरित्यत्र धूमवद्भेदमादायचाव्याप्तिवारणाय साध्यतानिरूपित संसर्गतावच्छेदकतान्यूनत्वात्मकपर्याप्तिगर्भनिवेशः साध्यतावच्छे दकतान्यूनत्वात्मकपर्याप्तिगर्भनिवेशश्च कार्यः॥

५ * मू * सर्वमन्यत् प्रथमलक्षणोक्तदिशाऽवसेयम् । यथा च न तृतीयलक्षणाभेदस्तथा तत्रैवोक्तम् । इति समासः॥

इति पञ्चमलक्षणं

समाप्तम्॥

व्या * साध्यवद्भिन्नवृत्तितायां हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न त्वनिवेशादिकं प्रथमलक्षणवत् ग्राह्यम्॥

इति श्रीमत्कुरुगंटुघपाख्य श्रीरामशास्त्रि

विरचिते पञ्चलक्षणीसर्वस्वे

पञ्चमलक्षणं

समाप्तम्॥

श्रीमते नारायणाय नमः

पञ्चलक्षणीसर्वस्वे

पञ्चलक्षणीदूषणारम्भः

१ * मू * सर्वाण्येव लक्षणानि केवलान्वयिन्यव्याप्त्या दूषयति * केवलान्वयिन्यभावादिति * पञ्चानामेव लक्षणानाम् इदं वाच्यम् ज्ञेयत्वादित्यादिव्याप्यवृत्तिकेवलान्वायसाध्यके द्वितीयदिलक्षणचतुष्टयस्य तु कपिसंयोगाभाववान् सत्त्वादित्याद्यव्याप्यवृत्तिकेवलान्वयिसाध्यकेपि च अभावादित्यर्थः। साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावस्यचाप्रसिद्धत्वात्। कपिसंयोगाभाववान् सत्त्वादित्यादौ निरवच्छिन्नसाध्याभावाधिकरणत्वस्याप्रसिद्धत्वाच्चेति भावः। तृतीयलक्षणस्य केवलान्वयिसाध्यकासत्त्वञ्च तद्व्याख्यानावसर एव प्रपञ्चितम् ॥

व्या * पञ्चानामपि लक्षणानां इदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादि केवलान्वयिसाध्यकस्थलेऽव्याप्तिप्रकारः मन्दाधिकारिणां बोधसौकर्याय निरूप्यते, तथाहि, प्रथमचतुर्थलक्षणयोः विशिष्टसाध्या

भावाप्रसिद्धिः, द्वितीयपञ्चमयोः विशिष्टसाध्यवद्भेदाप्रसिद्धिः, तृतीये साध्यवान्निष्ठप्रतियोगिताकभेदस्य लक्षणघटकत्वेपि तादृशस्य घटादिभेदस्य प्रसिद्धत्वेपि तादृशभेदाधिकरणे पटादौ हेतोर्वृत्त्याऽव्याप्तिः। कपिसंयोगाभाववान् सत्त्वादित्याद्यव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थले प्रथमचतुर्थयोः निरवच्छिन्नसाध्याभावाधिकरणत्वाप्रसिद्ध्या द्वितीयपञ्चमयोः तादृशसाध्यवद्भेदाप्रसिद्ध्या चाव्याप्तिः, तृतीयलक्षणे तु पूर्वोक्तरीत्याऽव्याप्तिः। प्रथमलक्षणस्यान्तेऽन्येत्वित्यादिना परिष्कृतत्वेन तस्य कपिसंयोगाभाववान् सत्त्वादित्यत्र दोषाप्रसक्त्या द्वितीयादिलक्षणचतुष्टयेत्युक्तम् ॥

२ *मू* एतच्चोपलक्षणम्, द्वितीये कपिसंयोग्येतद्वृक्षत्वादित्यादावव्याप्तिः, अधिकरणभेदेनाभावभेदे मानाभावात् कपिसंयोगवद्भिन्नवृत्तिकपिसंयोगाभावो द्रव्यवृत्तिकपिसंयोगाभाव एव, तद्वद्वृत्तित्वादेतद्वृक्षत्वस्य। नच साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभाववदवृत्तित्वं वक्तव्यम्, एवञ्च वृक्षस्य विशिष्टाधिकरणत्वाभावान्नाव्याप्तिरिति वाच्यम्, साध्याभावपदवैयर्थ्यापत्तेः, साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वविशिष्टवदवृत्तित्वस्यैव सम्यक्त्वात्, सद्धेतौ हेत्वधिकरणे विशिष्टाधिकरणत्वाभावादेवासम्भवाभावात् ॥

इति पञ्चलक्षणी

श्रीमत्कुरुगंटुपाख्य श्रीरामशास्त्रि
विरचिते पञ्चलक्षणीसर्वस्वे
पञ्चलक्षणीदूषणं
समाप्तम् ॥

श्रीमेधादक्षिणामूर्तये नमः

पञ्चलक्षणीसर्वस्वे

सिम्हलक्षणप्रारम्भः

☞ चिन्तामणिः * नापि साध्यासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वम्, साध्यवैयधिकरण्यानधिकरणत्वम्. तदुभयमपि साध्यानधिकरणानधिकरणत्वम्, तच्च तत्र यत्किञ्चित्साध्यानधिकरणाधिकरणे धूमेचाप्रसिद्धम् ॥

१ * मू * नापीति * अत्रसाध्यासामानाधिकरण्यं न साध्याधिकरणवृत्तित्वाभावः, द्रव्यं सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तेः, द्रव्यत्वाधिकरण वृत्तित्वाभावानधिकरणत्वात्सत्तायाम् । नापि साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वम्, द्वितीयेन पुनरुक्त्यापत्तेः । किन्तु साध्याधिकरणत्वाभाववद्वृत्तित्वम्, तदनधिकरणत्वञ्च तद्वद्भिन्नत्वम्, अधिकरणत्वप्रवेशे प्रयोजनविरहात्, तथाच साध्याधिकरणत्वाभाववद्वृत्तिभिन्नत्वं हेतोरव्यभिचरितत्वमिति फलितम् । अव्याप्यवृत्तिसाध्यकाव्याप्तिवारणायाधिकरणत्वप्रवेशः, अव्याप्यवृत्तेरधिकरणता तु नाव्याप्यवृत्तिः ॥

व्या * साध्यस्यासामानाधिकरण्यमिति * समानं अधिकरणं ययोस्तौ समानाधिकरणौ, तयोर्भावस्सामानाधिकरण्यम्, सा ध्यस्य सामानाधिकरण्यं साध्यसामानाधिकरण्यम्, साध्यसा मानाधिकरण्यस्याभावस्साध्यासामानाधिकरण्यम्, नञः मध्ये प्रवेशोपि व्युत्पत्तिसिद्ध एव, तस्याधिकरणं साध्यासामानाधिकर ण्याधिकरणं, तस्य भावः तादृशाधिकरणत्वं, तस्याभावः साध्या सामानाधिकरण्यानधिकरणत्वं, साध्यस्याधिकरणेऽन्वये सा ध्याधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभाव इति लभ्यते * द्वितीयेनेति * व्याघ्रलक्षणेनेत्यर्थः । अन्यत्सुगमम् ॥

२ * मू * साध्याधिकरणत्वञ्च साध्यतावच्छेदकधर्मा वच्छिन्नं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नं च ग्राह्यम्, अ न्यथा गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ सत्ताया एव साध्यत्वेन साध्याधिकरणत्वाभाववत् सामान्यादेव, तद्वृत्तित्वाज्जातेरतिव्याप्तिः स्यात् । स्याच्च समवायेन वह्न्या दौ स ध्येसंयोगेन धूमादिहेतावतिव्याप्तिः, वह्न्यधिकरण त्वाभाववज्जलह्रदादावेव, तद्वृत्तित्वाद्धूमादेः । इत्थञ्च साध्य तावच्छेदकविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नसाध्याधिकरणत्वाभावव द्गुणादि, तद्वृत्तित्वाज्जातेः, साध्यतावच्छेदकसमवायसम्बन्धा वच्छिन्नवह्न्यधिकरणत्वाभाववत् पर्वताद्यपि, धूमस्य तद्वृ त्तित्वान्नातिव्याप्तिः ॥

व्या * साध्यनिष्ठाधेयतायां साध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिक रणधर्मावच्छिन्नत्वनिवेशस्यावश्यकतां दर्शयति * गुणकर्मान्य

त्वेति * साध्यतावच्छेदकतेतरवारकपर्याप्त्यनिवेशे द्रव्यं सत्त्वादित्यत्र द्रव्यत्वसत्त्वान्यतरत्वावच्छिन्नाधेयतामादायातिव्याप्तिर्बोध्या। अन्यानां कालोपाधित्वानङ्गीकाराभिप्रायेणाह * जलह्रदादीति * अन्यथा जलादेरपि कालिकेन साध्याधिकरणत्वेन तथा कथनस्यानुचितत्वप्रसङ्गात्। अत्र साध्यतानिरूपे संसर्गतावच्छेदकतान्यूनवारकपर्याप्त्यनिवेशे महानसानुयोगिकसंयोगसम्बन्धेन वह्निमान् धूमादित्यत्र संयोगेन वह्न्यधिकरणत्वाभाववति जलह्रदादौ धूमस्यावृत्त्याऽतिव्याप्तिः। साध्यतानिरूपितसंसर्गतावच्छेदकतेतरवारकपर्याप्त्यनिवेशे समवायेन वह्निमान्धूमादित्यत्र संयोगसमवायान्यतरसम्बन्धेन वह्न्यधिकरणत्वाभाववति जलादौ धूमस्यावृत्त्याऽतिव्याप्तिः बोध्या॥

३ * मू * वृत्तिश्च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन विवक्षणीया तेन तादृशवह्न्यधिकरणत्वाभाववति धूमावयवे समवायेन धूमस्य वृत्तावपि न क्षतिः। नचैवं सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिः, सत्ताधिकरणत्वाभाववति सामान्यादौ हेतुतावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन वृत्तेरेवाप्रसिद्धेरिति वाच्यम्, तादृशसाध्याधिकरणत्वाभावव्यापकान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमिति विवक्षितत्वात्। साध्याधिकरणत्वाभावसामानाधिकरण्येत्युक्तौ धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमाधिकरणत्वाभाववति जलह्रदादौ वह्निमदन्योन्याभावसत्त्वादतिव्याप्तिः अतो व्यापकत्वानुधावनम्। अन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नं हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नञ्च ग्राह्यम्, अन्यथा वह्निमान्धू

मादित्यादौ वह्न्यधिकरणत्वाभाववति धूमावयवे धूमवद्न्योन्याभावसत्त्वादतिव्याप्तिस्स्यात्। स्याच्च द्रव्यं जातेरित्यादौ घटत्वपटत्वादितत्तज्जातिमतोऽन्योन्याभावस्य द्रव्यत्वाधिकरणत्वाभावव्यापकत्वेनातिव्याप्तिः। अव्याप्यवृत्तिमतोऽन्योन्याभावस्तु नाव्याप्यवृत्तिरिति पृथिवी संयोगादित्याद्यव्याप्यवृत्तिहेतुके व्यभिचारिणि नातिव्याप्तिरिति संक्षेपः॥

इति सिंहलक्षणं समाप्तम्॥

व्या * अत्र आधेयतायां हेतुतानिरूपितसंसर्गतावच्छेदकततत्वारकपर्याप्त्यनिवेशे वह्निमान्धूमादित्यत्रैव तादृशधूमावयवनिरूपितसंयोगसमवायान्यतरसम्बन्धावच्छिन्न वृत्तितामादायाऽव्याप्तिः। तादृशसंसर्गतावच्छेदकतान्यूनवारकपर्याप्त्यानिवेशे महानसीयवह्निमान् महानसानुयोगिकसंयोगसम्बन्धेन धूमादित्यत्र साध्याधिकरणत्वाभाववत्यर्यताद्रिनिरूपितसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तितामादायाऽव्याप्तिः * विवक्षितत्वादिति * सत्तावान् जातेरित्यत्र साध्याधिकरणत्वाभाववति सामान्यादावपि जातिमद्भेदस्याक्षततया तदीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य जातित्वावच्छिन्ने सत्त्वेन साध्याधिकरणत्वाभावव्यापकान्यान्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्याक्षततया समन्वयः * वह्निमान् धूमादित्यादाविति * समवायेन धूमहेतुकस्थलइत्यर्थः धूमवदन्योन्याभावेति * संयोगेन धूमवान्नेतिभेदसत्त्वादित्यर्थः॥

अत्रान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतायां हेतुतानिरूपितसंसर्गतावच्छेदकतान्यूनेतरवारकपर्याप्तिद्वयंनिवेशनीयम्, अन्यथा संयोगेन वह्निमान् संयोगसमवायान्यतरसम्बन्धेन धूमादित्यत्र साध्याधिकरणत्वाभाववति धूमावयवेपि विद्यमानस्य संयोगेन धूमवान्नेत्यन्योन्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य धूमे सत्त्वादतिव्याप्तिः, महानसीयवह्निमान्धूमादित्यत्र साध्याधिकरणत्वाभाववति पर्वतादावपि महानसानुयोगिकसंयोगादिसम्बन्धेन धूमवान्नेतिभेदस्य सत्त्वेन तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य धूमे सत्त्वेनचातिव्याप्तिः ॥

तत्र हेतुतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वं सार्थकयति * द्रव्यं जातेरिति * साध्याधिकरणत्वाभाववति गुणादौ (यावति) घटत्वपटत्वादिजातिमद्भेदसत्त्वेन तत्प्रतियोगितावच्छेदकतामादायातिव्याप्तिसङ्गतिरिति भावः। (ननु हेतुतावच्छेदकावच्छेदेन व्याप्तेर्विवक्षितत्वेन गुणत्वकर्मत्वजात्योः तादृशावच्छेदकत्वविरहेणैवातिव्याप्तिवारणादत्रातिव्याप्तिकथनमसङ्गतमितिचेन्न, अत्रावच्छेदकावच्छेदेन व्याप्तेरविवक्षणात्) हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य तादृशावच्छेदकतायां निवेशेतु निरुक्तघटत्वादिनिष्ठावच्छेदकताया हेतुतावच्छेदकजातित्वानवच्छिन्नत्वेन जातिमद्भावस्यतत्रासत्त्वेन च नातिव्याप्तिः। अत्रापि हेतुतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नत्वं तादृशावच्छेदकतायां निवेशनीयम्, अन्यथा द्रव्यं सत्त्वघटत्वान्यतरस्मादित्यत्र साध्याधिकरणत्वाभाववति गुणादावपि वर्तमानं घटत्ववद्भेदमादायातिव्याप्तिः। इतरवारकपर्याप्त्यनिवेशे पूर्वोक्तस्थलएव घटत्वादिजातिमान्नेतिभेदमादायातिव्याप्तिः ॥

इति श्रीमत्कुरुगंटुथपाख्य श्रीरामशास्त्रि विरचिते
पञ्चलक्षणीसर्वस्वे सिंहलक्षणं समाप्तम् ॥

श्रीगणेशाय नमः

पञ्चलक्षणीसर्वस्वे

व्याप्तिलक्षणप्रारम्भः

१ * मू * साध्यवैयधिकरण्यामिति * साध्यवैयधिकरण्यं साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वम् । साध्यवदवृत्तित्वपरत्वे द्रव्यं सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः । अव्याप्यवृत्तिमतोऽन्योन्याभावस्तु नाव्याप्यवृत्तिरित्यव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्धेतौ नाव्याप्तिः । अनधिकरणत्वमित्यत्राधिकरणत्वांशस्य प्रवेशात् न साध्यवदन्यावृत्तित्वमित्यनेन यथाश्रुतस्य पौनरुक्त्यम् । अखण्डाभावघटकतया च नाधिकरणत्वांशस्य वैयर्थ्यम् ॥

व्या * विरुद्धमधिकरणं यस्य स व्यधिकरणः, साध्यस्य व्यधिकरणः साध्यव्यधिकरणः, तस्य भावस्साध्यवैयधिकरण्यम्, तस्याधिकरणं साध्यवैयधिकरण्याधिकरणम्, तस्य भावः तादृशाधिकरणत्वम्, तस्याभावस्साध्यवैयधिकरण्यानधिकरणत्वम्, इत्थञ्च साध्याधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावानधिकरणत्वामिति लभ्यते * द्रव्यं सत्त्वादिति * साध्याधिकरणनिरूपितवृत्तितायास्सत्त्वाहेतौ सत्त्वेन तादृशलक्षणस्य तत्राव्याहततया तत्रातिव्याप्तिरिति भावः । साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वानधिकरणत्वस्य लक्षणत्वे तु

सत्तायां साध्यवद्भिन्नगुणादिनिरूपितवृत्तित्वाधिकरणतया एव हेतौसत्त्वान्नातिव्याप्तिः * न पौनरुक्त्यमिति * साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वाधिकरणत्वाभावरूपप्रकृतलक्षणे तादृशवृत्तित्वतदधिकरणतात्वादीनां प्रतियोगितावच्छेदककोटौ प्रवेशः, साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वाभावरूपपञ्चमलक्षणे तु न तथेति भेदः। ननु प्रकृतलक्षणे प्रविष्टस्य तादृशवृत्तित्वाधिकरणत्वस्य वैयर्थ्यमित्यत आह * न वैयर्थ्यमिति * प्रकृतलक्षणे पञ्चमलक्षणस्याप्रविष्टत्वेन स्वसमानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदक धर्मान्तरघटितत्वरूपव्यर्थविशेषणघटितत्वं न सम्भवतीति भावः॥

२ * मू * साध्यवद्भिन्नत्वञ्च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकं ग्राह्यम्, तेन वह्निमान्धूमादित्यादौ धूमस्य समवायेन वह्निमतो भिन्ने यत्किञ्चित्साध्यवद्भिन्ने च पर्वतादौ वृत्तित्वेपि न क्षतिः। तादृशसाध्यवद्भिन्नत्वव्यापकान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमिति समुदायार्थनिष्कर्षः, अन्यथा पूर्ववत्साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वमित्यत्र वृत्तेर्हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनैव वाच्यतया सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्त्यापत्तेः। शेषं पूर्ववत्॥

व्या * साध्यनिष्ठावच्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकतान्यूनेतरवारकपर्याप्तिद्वयगर्भनिवेशस्य साध्यतानिरूपितसंसर्गतावच्छेदकतान्यूनेतरवारकपर्याप्तिद्वयगर्भनिवेशस्य च साथक्यं पञ्चमलक्षणोक्तदिशा तादृशस्थलेषु दोषवारणेनैव ग्राह्यम्। समुदायार्थ इति * साध्यवद्भिन्नसामान्यादिषु सर्वत्रापि द्रव्यत्वव्च्छेदस्याक्ष

ततया साध्यवह्नित्वव्यापकान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदक त्वस्य सत्त्वेन सत्तावान् जातेरित्यत्र समन्वयो ग्राह्यः * शेषं पूर्ववदिति * अत्राप्यन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नं हेतुतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नं ग्राह्यम्, अन्यथा पूर्वोक्तस्थलेषु दोषो ग्राह्य इति भावः ॥

३ * मू * लक्षणद्वयमेकदैव दूषयति * तदुभयमपीति * साध्यानधिकरणानधिकरणत्वम् साध्यानधिकरणानधिकरणत्वनियतम्, साध्यानधिकरणावृत्तित्वव्याप्यमिति यावत् । तच्च व्यापकीभूतं साध्यानधिकरणावृत्तित्वञ्च । तत्र केवलान्वयिसाध्यके अप्रसिद्धमित्यन्वयः । साध्यानधिकरणानधिकरणत्वस्य साध्याधिकरणत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्त्वस्य तत्राप्रसिद्धेः * यत्किञ्चिदिति * यदि च साध्यानधिकरणत्वं न तत्सामान्यभेदः किन्तु साध्याधिकरणप्रतियोगिताकभेदवत्त्वमात्रं तदा वह्निमान्धूमादित्यत्र यत्किञ्चिद्वह्न्यनधिकरणे पर्वतादौ वर्तमाने धूमेऽप्यप्रसिद्धमित्यर्थः । अप्यर्थकचकारात्केवलान्वयिसाध्यकसमुच्चयः । तथाच व्यापकाभावाद्व्याप्यीभूतं तदुभयलक्षणमप्युभयत्राप्रसिद्धमिति भावः । साध्यानधिकरणानधिकरणत्वमिति यथाश्रुतन्तु न सङ्गच्छते, यथोक्तलक्षणद्वयस्य तत्स्वरूपत्वाभावादिति ध्येयम् ॥

व्या * अत्रत्यो विषयस्सुगमः ॥

९ * मू * भट्टाचार्यानुयायिनस्तु । तदुभयमपि तदुभय लक्षणवाक्यमपि । साध्यानधिकरणानधिकरणत्वं साध्यानधिकरणानधिकरणत्वबोधजनकम् । साध्याधिकरणत्वसामान्याभाववद्वृत्तित्वाभाव साध्यवत्सामान्यभिन्नवृत्तित्वाभावान्यतरबोधजनकमिति यावत् । तच्च तादृशान्यतराभाववत्त्वञ्च । तत्र केवलान्वयिसाध्यके अप्रसिद्धमित्यन्वयः, साध्याधिकरणत्वसामान्याभावादेरप्रसिद्धत्वादिति भावः ॥ ननु तदुभयवाक्यं न प्रागुक्तान्यतरविषयकबोधजनकम्, अपितु साध्याधिकरणत्वप्रतियोगिकाभाववद्वृत्तिभिन्नत्व साध्यवत्प्रतियोगिकभेदवद्वृत्तित्वसामान्याभावान्यतरबोधजनकमेव । साध्याधिकरणत्वप्रतियोगिकाभाव साध्यवत्प्रतियोगिकभेदौ च केवलान्वयिन्यपि प्रसिद्धावित्यत आह * यत्किञ्चिदिति * शेषं पूर्ववदित्याहुः ॥

इति शशधरमणिधरलक्षण
व्याख्यानं समाप्तम् ॥

व्या * अन्यतरबोधजनकमिति * साध्यस्याधिकरणं साध्याधिकरणम्, साध्याधिकरणं न भवतीति साध्यानधिकरणम् इति व्युत्पत्त्या साध्याधिकरणभिन्नमित्यर्थो लभ्यते । विवक्षयः साध्याधिकरणत्वाभाववानित्यर्थलाभः, साध्यानधिकरणं आकरणं यस्य स इति विग्रहवाक्येन यन्निरूपिताधिकरणतावत्-ध्या

धिकरणमिति बोधे जाते समासवाक्यात् साध्याधिकरणनिरूपि तवृत्तितावानिति समासवाक्यजनितो बोधः, तस्य भावः साध्या नधिकरणाधिकरणत्वम्, तस्याभावस्साध्यानधिकरणानधिकरण त्वमिति क्रमेण निरुक्तान्यतरविषयकबोधजनकत्वं साध्यानधि करणानधिकरणपदस्य सम्भवतीति बोध्यम् ॥

इति श्रीमत्कुलगंटुयपनामकश्रीरामशास्त्रि
विरचिते पञ्चलक्षणीसर्वस्वे
व्याप्तिलक्षणं
समाप्तम् ॥

श्रीरस्तु

पञ्चलक्षणीसर्वस्वे

सार्वभौमलक्षणप्रारम्भः

मू * हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणे तेनैव सम्ब
न्धेन साध्यवद्वृत्तित्वस्याभावः तदनधिकरणत्वं व्याप्तिरिति
दीधितिः ॥

व्या * हेत्वधिकरणइत्यत्र सप्तम्यर्थोऽवच्छिन्नत्वम्, तस्याभा
वेऽन्वयः, उभयत्र तृतीयाया अवच्छिन्नत्वमर्थः, तस्य हेतुनिष्ठा
धेयतायां साध्यवद्वृत्तितायाञ्चान्वयः । पर्वते धूमे वह्निसामाना
धिकरण्यमिति प्रतीत्या हेत्वधिकरणावच्छिन्नत्वस्यैव साध्यसा
मानाधिकरण्ये सत्त्वेन हेत्वधिकरणावच्छिन्नतादृशाभावानधिक
रणत्वस्याक्षतत्त्वाद्वह्निमान्धूमादित्यत्र समन्वयः । अयोगोलके व
ह्नौ न धूमसामानाधिकरण्यमिति प्रतीत्या वह्नौ हेत्वधिकरणाव
च्छिन्नतादृशाभावस्य सत्त्वान्नातिव्याप्तिः । हेत्वधिकरणावच्छिन्न
त्वनिवेशाभावे द्रव्यं सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः । तन्निवेशेतु सा
मानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तितया सत्तायां गुणे न द्रव्यत्वसामा
नाधिकरण्यमिति प्रतीत्या हेत्वधिकरणगुणावच्छिन्नस्य तादृशा

भावस्यैव हेतौ सत्त्वान्नातिव्याप्तिः। हेतुनिष्ठाधेयतायां हेतुताव च्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वानिवेशे धूमे धूमावयवे न वह्निसामा नाधिकरण्यमिति प्रतीत्या समवायेन हेत्वधिकरणधूमावयवाव च्छिन्नस्य तादृशाभावस्यैव धूमे सत्त्वाद्वह्निमान्धूमादित्यादावव्या प्तिः। साध्यवद्वृत्तितायां हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वानिवे शे धूमे पर्वते न वह्न्यधिकरणनिरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्न वृत्तित्वमिति प्रतीत्या पर्वतावच्छिन्नतादृशाभावस्य हेतौ सत्त्वा द्वह्निमान्धूमादित्यत्राव्याप्तिः। तदनधिकरणत्वं तदधिकरणभिन्न त्वं वक्तव्यम्; नतु तदधिकरणत्वाभावः, अन्यथा अव्याप्यवृत्त्य धिकरणताया अव्याप्यवृत्तितया सत्तायां गुणावच्छेदेन द्रव्यत्व सामानाधिकरण्याभावस्य सत्त्वेऽपि द्रव्यावच्छेदेन तत्सामानाधि करण्याभावाभावस्य सत्त्वाद्द्रव्यं सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः, तन्नि वेशेतु भेदस्य व्याप्यवृत्तितया तदवच्छेदकस्याप्रसिद्ध्या नाति व्याप्तिः॥

कालो घटादिति महाकालानुयोगिककालिकसम्बन्धेन घ टादिहेतुकस्थले हेत्वधिकरणमहाकालावच्छेदेन साध्यसामाना धिकरण्याभावस्य हेतावप्रसिद्धतयाऽव्याप्तिप्रसङ्गेन इदं सार्व भौमलक्षणं दुष्टमित्यवधेयम्॥

इति श्रीमत्कुरुगंटुपपाख्य श्रीरामशास्त्रि
विरचिते पञ्चलक्षणीसर्वस्वे
सार्वभौमलक्षणं
समाप्तम्॥

—•••—

नमश्शिवायै च नमश्शिवाय

पञ्चलक्षणीसर्वस्वे

चतुर्दशलक्षणनिरूपणम्

☞ १ * लक्षणम् * यत्समानाधिकरणाः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताका यावन्तोऽभावाः स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणाः तत्त्वम् व्याप्तिः ॥

समन्वयस्तु * पूर्वपक्षीयव्याप्तिनिरूपणप्रसक्त्या प्रसक्तानां दीधितिकृतानिरूपितानां चतुर्दशानां व्याप्तीनां स्वरूपं समन्वयश्च व्युत्पित्सूपयोगाय प्रदर्श्यते। एषां लक्षणानां वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादिव्याप्यवृत्तिकेवलान्वयिसाध्यकस्थलेष्वपि सौन्दळमताभिमतान् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावानादाय समन्वयः कार्यः। सौन्दळमते व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रतीतिस्थले तृतीयान्तेनोल्लिख्यमानधर्मस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वं, नतु प्रतियोग्यंशे भासमानधर्मस्य तदङ्गीक्रियते, तथाच घटत्वेन पटो नास्तीत्यादौ घटत्वादेरेव प्रतियोगितावच्छेदकत्वं सम्भवति, नतु पटत्वस्य तत्। प्रतियोगितायां व्यधिकरणधर्माव

च्छिन्नत्वञ्च स्वावच्छिन्नत्व स्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन धर्मावशिष्टान्यत्वम् । घटत्वादिना पटादीनां कुत्राप्यविद्यमानत याऽयमभावः केवलान्वयी भवति । तथाच वह्निमान्धूमादित्यादौ वह्निद्रव्यसामान्याभाव घटत्वाद्यवच्छिन्नवह्निनिष्ठप्रतियोगिताकाभावादीनां लक्षणघटकतया वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ घटत्वाद्यव च्छिन्नवाच्यत्वादिनिष्ठप्रतियोगिताकाभावप्रभृतिव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावादीनां लक्षणघटकतया समन्वयो भवति । धूमवान् वह्नेरित्यादिव्यभिचारिहेतुकस्थले धूमसामान्याभावात्मकसाध्यसामान्याभावायोगोलकभेदाभावात्मकव्यभिचारनिरूपकान्यत्वाभावादीनां लक्षणघटकतया नातिव्याप्तिः (इदं प्रथमस्वलक्षण मुच्यते ॥

☞ २ * लक्षणम् * यत्समानाधिकरणास्साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताका यावन्तोऽभावाः स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न समानाधिकरणाः तत्त्वम् व्याप्तिः ॥

समन्वयस्तु * वह्निमान्धूमादित्यादौ वह्नि (द्रव्य) सामान्याभाव वह्नित्वाद्यवच्छिन्नघटादिनिष्ठप्रतियोगिताकाभावादीनादाय वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ वाच्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नज्ञेयत्वादिनिष्ठप्रतियोगिताकाभावादीनादाय च समन्वयः कार्यः । व्यभिचारिस्थले साध्यसामान्याभावव्यभिचारनिरूपकान्यत्वाभावादीनादाय च नातिव्याप्तिः (इदं द्वितीयस्वलक्षणमित्युच्यते ॥

* अथ चक्रवर्तिलक्षणत्रयम् *

☞ ३ * लक्षणम् * व्याप्यवृत्तिर्हेतुसमानाधिकरणो यस्सा ध्याभावः (साध्यनिष्ठप्रतियोगिताकाभावः) तत्प्रतियोगितानवच्छेदकं यत्साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिः ॥

समन्वयस्तु * वह्निमान्धूमादित्यादौ घटत्वाद्यवच्छिन्नवह्निनिष्ठप्रतियोगिताकाभावानादाय वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ ज्ञेयत्वत्वाद्यवच्छिन्नवाच्यत्वनिष्ठप्रतियोगिताकाभावानादाय च समन्वयः कार्यः। व्यभिचारिस्थले साध्यसामान्याभावमादायैव नातिव्याप्तिः (इदं प्रथमचक्रवर्तिलक्षणमित्युच्यते ॥

☞ ४ * लक्षणम् * हेतुसमानाधिकरणो व्याप्यवृत्तिर्योऽभावः तत्प्रतियोगितासमानाधिकरणं तत्प्रतियोगितावच्छेदकञ्च यद्यत् तद्भिन्नं (स्वसामानाधिकरण्य स्वावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन तादृशप्रतियोगिताविशिष्टान्यत्) यत्साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यंव्याप्तिः ॥

समन्वयस्तु * अत्र व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावो न ग्रहीतुं शक्यते, तदीयप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनावच्छेदकस्याप्रसिद्धत्वात्, किन्तु घटादिसामान्याभावमादाय सद्धेतुस्थले समन्वयः। व्यभिचारिणि साध्यसामान्याभावमादाय नातिव्याप्तिः (इदं द्वितीयचक्रवर्तिलक्षणमुच्यते ॥

☞ ५ * लक्षणम् * हेतुसमानाधिकरणः प्रतियोगिव्यधिकरणो योऽभावः तत्प्रतियोगितासमानाधिकरणं तत्प्रतियोगितावच्छेदकं यद्यत् तद्भिन्नं यत्साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिः ॥

समन्वयस्तु * सद्धेतुस्थले घटादिसामान्याभावमादाय समन्वयः। साध्यसामान्याभावमादाय व्यभिचारिणि नातिव्याप्तिः (इदं तृतीयचक्रवर्तिलक्षणमित्युच्यते ॥

* अथ प्रगल्भलक्षणत्रयम् *

☞ ६ * लक्षणम् * यद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणसाध्याभावत्वावच्छेदेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यं तद्धर्मवत्त्वम् व्याप्तिः ॥

समन्वयस्तु * यद्धर्मतद्धर्मपदे हेतुतावच्छेदकधर्मपरे) वह्निमान्धूमादित्यादौ वह्नित्वादिना घटाभावादिकं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ वाच्यत्वत्वादिना ज्ञेयत्वाभावादिकञ्चादाय समन्वयः कार्यः। व्यभिचारिणि साध्यसामान्याभावं व्यभिचारनिरूपकान्यत्वाभावञ्चादायातिव्याप्तेर्वारणम् (इदं प्रथमप्रगल्भलक्षणम् ॥

☞ ७ * लक्षणम् * यत्समानाधिकरणसाध्याभावप्रमासामान्ये साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकत्वं नास्ति तत्त्वं व्याप्तिः ॥

समन्वयस्तु * पूर्वलक्षणनिर्दिष्टाभावानादायैव समन्वयोऽतिव्याप्तिवारणञ्च ग्राह्यम् (इदं द्वितीयं प्रगल्भलक्षणम् ॥

☞ ८ * लक्षणम् * यन्निष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वविषयतासामान्यं प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाभाववत् तत्त्वं व्याप्तिः ॥

समन्वयस्तु * पूर्वलक्षणनिर्दिष्टाभावा एव लक्षणघटकाः, अतस्समन्वयोऽतिव्याप्तिवारणञ्च । प्रगल्भलक्षणत्रयेपि साध्याभावः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावो ग्राह्यः । इदं तृतीयप्रगल्भलक्षणमित्युच्यते॥

* अथ मिश्रलक्षणत्रयम् *

☞ ९ * लक्षणम् * यावन्तस्साध्याभावाः प्रत्येकं तत्तत्सजातीया ये तत्तदधिकरणवृत्तित्वाभावाः तद्वत्त्वं व्याप्तिः ॥

समन्वयस्तु * वाच्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नज्ञेयत्वादिनिष्ठप्रतियोगिताकाभावान् तत्सजातीयान् तादृशाभावाधिकरणवृत्तित्वं घटत्वेन नास्तीत्याकारकप्रतीतिसिद्धांश्चाभावानादाय वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ समन्वयः । वह्निमान्धूमादित्यादौ वह्निसामान्याभावः तदधिकरणवृत्तित्वसामान्याभावश्च तत्सजातीयो घटक इति समन्वयः । व्यभिचारिणि साध्यसामान्याभावव्यभिचारनिरूपकान्यत्वाभावादिसाध्याभावाधिकरणवृत्तित्व सामान्याभावोपि घटक इति नातिव्याप्तिः । इदं प्रथमं मिश्रलक्षणमुच्यते ॥

☞ १० * लक्षणम् * यावन्तस्तादृशास्साध्याभावाः प्रत्येकं तेषां सजातीयस्य व्यापकीभूतस्य व्याप्यवृत्तेरभावस्य प्रतियोगि

तावच्छेदकं यद्रूपावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकं तद्रूपावच्छिन्नत्वं व्याप्तिः ॥

समन्वयस्तु * वह्निमान्धूमादित्यादौ वह्निसामान्याभाव व ह्नित्वरूपव्यधिकरणधर्मावच्छिन्न प्रतियोगिताकाभावप्रभृतिसा ध्याभावान् तत्सजातीयांस्तानेवाभावानादाय समन्वयः कार्यः। वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ वाच्यत्वत्वादिव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्र तियोगिताकाभावांश्चादाय समन्वयः कार्यः। व्यभिचारिणि सा ध्यसामान्याभावव्यभिचारनिरूपकान्यत्वाभावप्रभृतिसाध्याभाव सजातीयांस्तानेवाभावानादायातिव्याप्तिर्वारणीया ॥ इदं द्विती यमिश्रलक्षणम् ॥

☞ ११ * लक्षणम् * यावन्तस्तादृशास्साध्याभावाः प्रत्येकं तत्प्रतियोगितावच्छेदकं यद्रूपावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकं तद्रूपा वच्छिन्नत्वं व्याप्तिः ॥

समन्वयस्तु * व्यापकत्वसाजात्यव्याप्यवृत्तित्वपरित्यागेन लघुलक्षणमाह * यावन्त इति * समन्वयः व्यभिचारिणि दोष वारणञ्च पूर्वलक्षणइव ग्राह्यम्। मिश्रलक्षणद्वयेपि साध्याभावः प्रगल्भलक्षणइव ग्राह्यः। अत्र लक्षणद्वये साजात्यञ्च समानाधि करणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रति योगिताकत्वान्यतररूपेण ग्राह्यम् ॥ इदं तृतीयं मिश्रलक्षणम् ॥

* अथ सार्वभौमलक्षणद्वयम् *

☞ १२ * लक्षणम् * वृत्तिमद्वृत्तयो यावन्तस्तत्तत्साध्याभाव वद्वृत्तित्वाभावास्तद्वत्त्वं व्याप्तिः ॥

समन्वयस्तु * (इदं कूटाघटितलक्षणमुच्यते) वह्निमान्धूमादित्यादौ वह्निसामान्याभाववद्वृत्तित्वसामान्याभाव वह्नित्वाद्यवच्छिन्नघटादिनिष्ठप्रतियोगिताकाभाववद्वृत्तित्व निष्ठघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव प्रभृतीनामभावानां वृत्तिमद्धूमादिवृत्तीनां हेतौ सत्त्वात्समन्वयः। वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वनिष्ठव्यधिकरण धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावानां हेतौ सत्त्वात्समन्वयः। व्यभिचारिणि साध्यसामान्याभाव (व्यभिचारनिरूपकान्यत्वाभाव) वद्वृत्तित्व सामान्याभावमादाय नातिव्याप्तिः॥

☞ १२ * लक्षणम् * वृत्तिवद्वृत्तयो यावन्तस्साध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वाभावास्तद्वत्त्वं व्याप्तिः॥

समन्वयस्तु * इदं कूटघटितलक्षणमुच्यते) वह्निमान्धूमादित्यादौ वह्निसामान्याभावघटित कूटाधिकरणवृत्तित्वसामान्याभाव तादृशवृत्तित्वनिष्ठव्यधिकरण धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रभृतीनां वृत्तिमद्धूमादिवृत्तीनामभावानां हेतौ सत्त्वात्समन्वयः। वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वनिष्ठव्यधिकरण धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रभृतीनां हेतौ सत्त्वात्समन्वयः। व्यभिचारिणि साध्यसामान्याभावघटितकूटाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वसामान्याभावस्यासत्त्वान्नातिव्याप्तिः। अत्र साध्याभावः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको ग्राह्यः॥

☞ १४ * लक्षणम् * वृत्तिमद्वृत्तयो यावन्तस्साध्यतावच्छेदका वच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नं प्रतियोगिताकत्वा प्यवृत्तिस्वसमानाधिकरणं यावदभावाधिकरणवृत्तित्वाभा वाः तद्वत्त्वं व्याप्तिः ॥

समन्वयस्तु * इदं तृतीयं सार्वभौमलक्षणम्). सद्धेतुस्थले समन्वयो दोषवारणञ्च कूटघटितलक्षणइव ग्राह्यम् ॥

*अथपूर्वपक्षीयव्याप्तिदूषणम् *

इदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादिकेवलान्वयिन्याद्यानां पञ्चलक्ष णानां साध्याभावाद्यप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिः । सिंहव्याघ्रलक्षणयोरपि केवलान्वयिनि वह्निमान्धूमादित्यादौचाव्याप्तिः मणिकारेणैवा भिहिता । सार्वभौमलक्षणेकालो घटादित्यत्राव्याप्तिरभिहिता । प्रतियोग्यवृत्तिधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वानङ्गीकारेण व्यधि करणधर्मावच्छिन्नाभावस्यासिद्धतया पूर्वनिर्दिष्टानां चतुर्दशल क्षणानां इदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादिकेवलान्वयिन्यव्याप्तिः, अतो निर्दुष्टं सिद्धान्तलक्षणं वक्ष्यते ॥

इति श्रीमत्कुरुगंटुपल्लाख्य श्रीरामशास्त्रि

विरचिते पञ्चलक्षणीसर्वस्वे

चतुर्दशलक्षणनिरूपणं

पूर्वपक्षीयव्याप्तिदूषणञ्च

समाप्तम् ॥

—:•••:—